

UNIVERSITAT DE BARCELONA

La puntuació llatina i la lectura en veu alta

Jaume Juan Castelló

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) i a través del Dipòsit Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) y a través del Repositorio Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service and by the UB Digital Repository (diposit.ub.edu) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

JAUME JUAN CASTELLÓ

La puntuació llatina
i
la lectura en veu alta

Tesi per a l'obtenció del Grau de Doctor
presentada a la
Universitat de Barcelona

dirigida pel
PROF. DR. J. - I. CIRUELO BORGE

1980

CONTINGUT

	Pag.
INTRODUCCIO.....	7
Cap. 1.- PUNTUACIO I LECTURA EN VEU ALTA.....	13
EL PROBLEMA DE LA PUNTUACIO.....	14
LA LECTURA EN VEU ALTA.....	19
ELS SIGNES DE PUNTUACIO.....	22
Cap. 2.- DOCTRINES DE FONTS RETORIQUES.....	29
LES PAUSES DEL DISCURS.....	30
CICERO.....	33
QUINTILIA.....	40
SANT AGUSTI.....	50
ELS RETORS MENORS.....	59
Cap. 3.- DOCTRINES DE FONTS GRAMATICALS.....	65
PROBUS.....	66
DOSITEU.....	67
FESTUS.....	69
ATILI FORTUNACIA.....	69
DONAT.....	70
CARISI.....	71
DIOMEDES.....	71
SERVI.....	74
SERGI.....	75
MARIUS VICTORI.....	77
CLEDONI.....	78
POMPEU.....	79
Cap. 4.- LA PUNTUACIO SEGONS ELS COMENTARISTES	83
TEORIES EXTRETES DEL COMENTARI DE	
SERVI.....	84
COMPARACIO AMB EL COMENTARI DE DONAT	
A TERENCEI.....	95

	Pag.
Cap. 5.- LA PUNTUACIO ALS MANUSCRITS.....	101
LA PUNTUACIO DEL LLIBRE VI DE	
L'ENEIDA.....	102
PERIODUS, COLON I COMMA ALS MSS.....	124
CONCLUSIONS.....	131
BIBLIOGRAFIA.....	134
LAMINES.....	137

INTRODUCCIÓ

¿Quin director d'orquestra o executant musical trobaria supèrflues les indicacions que l'autor posa (*Presto, Allegro, Andante; Vivace, Maestoso, Rallentando...*) per donar expressivitat a la melodia? ¿Quin músic hi ha que no doni la mateixa importància als silencis i pauses que a les pròpies notes, lligadures i moments sonors en general?

La importància de les pauses, mai minimitzada en un llenguatge com el musical, per posar un exemple, que té una problemàtica paral·lela a la qüestió de la lectura antiga, ha estat sovint deixada de banda en un altre llenguatge com és l'escrit, i més concretament el literari. I la indicació de pausa, la puntuació, s'ha convertit en tòpic de *poca cosa*. Quantes vegades hem sentit l'expressió "no canviar ni un punt", "no tocar ni una coma"! I quantes vegades el sentit d'una frase canviaria més modificant un punt o una coma que no pas una paraula qualsevol de la frase.¹

Indicacions de com s'ha de llegir un text literari les trobem repartides arreu dels comentaris filològics antics. I entre aquestes indicacions hi ha gran nombre d'exemples de com ha d'anar puntuat un text. El contingent més nombrós d'aquests exemples és, com és natural, més que entre els teòrics, entre els comentaristes (Servi, Donat, les exègesis bíbliques d'autors cristians, etc.). Aquest fet ens situa la puntuació, per la impor-

(1) En aquest sentit bastarà donar un cop d'ull als diaris en època de discussions parlamentàries i llegirem: "tal article ha estat aprovat sense canviar ni una coma". Notem també que el diccionari de la *Real Academia Española* de la llengua registra dues expressions s.v. *punto*: *sin faltar punto ni coma* i *sin faltar una coma*.

tància que antigament li donaven, com a element de primer ordre per a la comprensió d'un text i la posterior lectura que n'haurà de fer el *lector*¹. I així, a través d'un adequat comentari, la possible doble interpretació d'un passatge s'evitarà, tant sabent el sentit de cada una de les paraules i la història del fet narrat, com coneixent les causes tècniques de la col·locació d'una pausa i inclús les interpretacions i variants que n'han fet altres lectors o comentaristes.

* * *

Un dels grans punts de referència de la crítica literària consisteix a valorar quin és el grau de coneixements tècnics de l'artista creador. Això, dins d'una cultura amb tants de segles de tradició com és la nostra, no ofereix cap motiu d'especial atenció o comentari. El que, en canvi, és més sorprenent és que els grans crítics exigeixin dels artistes que facin ús dels seus coneixements, en aquest cas gramaticals, retòrics, etc. dins l'obra, incorporant-los en el cos de la seva creació. L'efecte és el mateix que es produeix quan un pintor es representa ell mateix treballant amb un cavallet i els pinzells o quan un compositor incorpora dins la seva obra una lliçó de música (*Las Meninas* de Velázquez o l'*aria dell'inutil precauzione* al *Barbiere* de Rossini són exemples ben clàssics i coneguts).

L'ús de termes tècnics dins la literatura ha estat altament valorat pels crítics. Donem un cop d'ull a l'obra de Curtius i podrem comprendre com és certa aquesta afirmació. Estudiem les raons per les quals ha estat considerat Calderón com a gran literat per la crítica germanica i notarem que aquest aspecte hi ha tingut molta influència.

(1) Cfr. DI CAPUA, F., *Osservazioni sulla lettura e sulla preghiera ad alta voce presso gli antichi. Scritti minori* vol. I pàg. 27 Roma (Desclée) 1959. L'article és del 1953.

Aquestes referències gramaticals dins l'obra literària poden ser de molt diverses classes. El que ens interessa, però, en aquest moment és la relació entre l'obra literària i l'estructura del discurs o del període oratori, amb la puntuació en definitiva.

Un autor presentat inclús per les enciclopèdies com a gran coneixedor del llenguatge, Joyce, en la seva obra capital dedica l'última part a un monòleg on s'intenta descriure l'efecte del subconscient, del raonament mental sense distribució lògica, on s'escriu un discurs sense cap ni peus, entès això com a discurs sense la forma tradicional de *cos* bell, harmoniós i amb parts ben definides com demanen les regles de l'estil.

¿Com aconsegueix Joyce el seu objectiu? ¿Quin és l'element que dóna al discurs tota aquesta consistència real i harmònica i del qual Joyce prescindeix? És la puntuació. A Joyce li basta suprimir tot índex de puntuació en aquesta part de l'*Ulysses* per oferir al lector la impressió desitjada. I observem que tots els altres elements ortogràfics hi són ben presents: ús de majúscules, de l'apòstrof del genitiu, de l'accent en les traduccions, revisades per ell mateix, etc. L'única cosa que hi manca és la puntuació.

En un altre sentit i en tonalitat de festa, vegem com Benavente¹, en una escena ben coneguda per tots els assidus al teatre, tracta la coma i en fa l'elogi.

CRISPIN. - *Y ahora, doctor, ese proceso, ¿habrá tierra bastante en la tierra para echarle encima?*

DOCTOR. - *Mi previsión se anticipa a todo. Bastará con puntuar debidamente algún concepto... Ved aquí: donde dice: "Y resul-*

(1) BENAVENTE, J., *Los intereses creados*. Escena última.

tando que si no declaró..." basta una coma, y dice: "Y resultando que sí, no declaró...". "Y resultando que no, debe condenársele...", fuera la coma, y dice: "Y resultando que no debe condenársele..."

CRISPIN.- ¡Oh admirable coma! ¡Genio de la Justicia! ¡Oráculo de la ley! ¡Monstruo de la Jurisprudencia!

Joc semblant al que fan els detractors de Virgili, segons el testimoni de Servi.

LAC MIHI NON AESTATE NOVVM, NON FRIGORE DEFIT... sane hunc uersum male distinguens Vergiliomastix uituperat "lac mihi non aestate nouum, non frigore: defit", id est semper mihi deest.¹

Dins la literatura espanyola i seguint la tradició de la metàfora del discurs com a riu (*flumen uerborum*) o com a torrent, segons la precipitació del seu curs, tenim exemples citats per Curtius² referits a Góngora i Gracián. (Un riu és per a Góngora un període retòric, on les illes representen *paréntesis frondosos* i per Gracián un tremolor és *paréntesis de mi vida*). Però l'ús metafòric del període i de les seves parts, representades per la puntuació, el trobem en els autors més diversos de diferents literatures.

Vegem la limitació que representa una coma per l'escriptor Thomas Mann:

*Por esta causa, la duración de la gran cura de reposo se reducía, en definitiva, a una hora que, además, se veía disminuida, reducida y en cierto modo limitada por una coma. La coma era el doctor Krokovsky.*³

O els comentaris que mereix per part de Roïdis la dedica-

-
- (1) SERVII *Comment. in Verg. Buc.* II, 22 (23) (pàg.21. Ed. Thilo-Hagen. Vol. III,1) Hildesheim (G. Olms) 1961. Reproducció de l'edició de 1878-81.
 - (2) CURTIUS, E. R., *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter.* Pàg. 592 de la trad. espanyola. Madrid (Fondo de cultura económica) 1976. L'obra és del 1948.
 - (3) MANN, Th., *Der Zauberberg.* Pàg. 989 de la trad. espanyola. Barcelona (Plaza y Janés) 1967.

ció dels escriptors a cuidar-se d'arrodonir els períodes i puntuar-los adequadament:

Además, al escribir una historia auténtica, no puedo imitar a esos poetas y autores que acumulan temblores, lágrimas, rubores y otras cosas platónicas, cargando los melifluos versos en grupos de a dos, como los labradores cargan a los bueyes con el arado, y suavizando los períodos hasta redondearlos como los pechos de Afrodita.

Tras una larga conversación sobre este tema, tan interrumpida por besos como los escritores usan comas, punto y aparte y párrafos, quedaron dormidos...¹

La mala disposició envers aquesta feina de l'escriptor és ben manifesta envers alguns autors italians. D'Annunzio² arriba a dir *costrutto virgolato è costrutto baccato* i afegeix que Petrarca no va puntuar mai el seu *Canzoniere* per deixar aquesta feina als *grammatici sfacendati*. Petrarca justament! al qual inclús se li havia atribuït una *Ars Punctandi*.

La puntuació, però, en una tradició oposada a D'Annunzio, és, més que element objecte de menyspreu, un dels ornaments del discurs. Si en la coincidència de vocabulari, el discurs, el cos de l'escrit i els seus membres són comparats amb un riu o amb el cos humà i una ornamentació discreta farà que aquest escrit es pugui comparar amb una verge, els diversos valors de *distinguo* fan de vegades difícil deslligar un significat de l'altre.

*splendet sole dies, illustrat Cynthia noctes
et quasi gemmatum distingunt sidera caelum³*

-
- (1) ROIDIS, I., *La papessa Joana*. Pàgs. 63 i 131 resp. de la traducció espanyola. Barcelona (Edhasa) 1977.
(2) citat per BRIGNOLI, F. M., *L'interpunzione latina*. Giornale Italiano di Filologia IX, 1956 pàgs. 24-35 i 158-184.
(3) DRACONTII *De laudibus dei* II, 347-8 MGH Auct. Antiquissimi. Vol. XIV, Berlin, 1905.

Els petits punts que són els estels serveixen d'ornament a un cel *quasi gemmatum*, però ¿quin és l'element del cel que els mariners han fet servir sempre per orientar-se i que delimita perfectament per als ulls humans la seva extensió, si no són els estels?

En un altre cas, la coincidència és encara més forta. En la descripció que fa Plini dels diferents tipus de petxines i de llurs dibuixos, un d'aquests elements és la *distinctio uirgulata*¹.

I en abordar un tema com la puntuació cal tenir en compte tots aquests elements que envolten una problemàtica que ja és difícil per sí mateixa.

(1) PLINI *Nat. Hist.* IX, 102 s.

CAPÍTOL PRIMER

PUNTUACIÓ I LECTURA EN VEU ALTA

EL PROBLEMA DE LA PUNTUACIÓ

La història de la puntuació està encara per escriure. Pràcticament a tots els estudis sobre el tema, sol dedicar-se una línia per afirmar-ho. ¿Per què no ho havíem de dir també nosaltres? Però ens temem molt que una història com a tal tardarà encara molt a ser escrita.

En un estudi com el que ara presentem, forçosament hem de restringir el camp de treball, per una banda, i les ambicions per l'altra. Les cites sobre puntuació són tan nombroses que només la transcripció ocuparia milers de pàgines. Pensem en el *Corpus Stigmatologicum Minus* d'Hubert¹, que és un intent de reproduir els texts més elementals i coneguts sobre el tema, i ja té un nombre de pàgines ben considerable, tractant-se d'un article de revista.

Hem procurat donar una visió de conjunt de les teories més que de les cites sense gaire context normatiu. I dins d'aquestes teories ens hem limitat a tres camps: el retòric, el gramatical i els comentaristes d'autors clàssics. Dins del primer, Ciceró, Quintilià i els rêtors menors, amb l'únic autor cristià tractat individualment, s'Agustí. Dels gramàtics n'hem fet una selecció força abundant, aturant-nos, però, al segle V, perquè a partir d'aquest moment els tractats es van multiplicant i, en conseqüència, les diverses escoles ofereixen ja molta divergència. I pel que fa als comentaristes, n'hem triat solament dos: Servi i Donat. I això per un motiu:

(1) HUBERT, M., *Corpus Stigmatologicum Minus*. A.L.M.A. XXXVII, 1970, pàgs. 5-171.

Servi, comentador de l'obra de Virgili, ofereix moltes cites sobre puntuació, i hi ha la coincidència que de Virgili se'ns conserven tres manuscrits puntuats i que tenim l'edició del llibre VI de l'*Eneida* de Norden, el qual ha tingut en compte la puntuació de dos dels manuscrits per la puntuació del seu text. Hem fet servir també el comentari de Donat a Terenci perquè té també moltes al·lusions a la puntuació i el text té una història paral·lela al de Virgili (recordem el *Bembinus* i els estudis de Kauer). I hem aprofitat per fer una breu comparació entre els testimonis de Servi i els de Donat. Hem deixat de banda tota la resta de comentaris, tant clàssics com bíblics: Porfirió, Pseudacró, el comentari de Donat a Virgili, st Ambrós, obres de st Agustí diferents al *De doctrina Christiana*, st Jeroni, Tertul·lià, i la resta nombrosíssima d'altres cites, perquè creiem que, una vegada establert en certa manera el caràcter general de la puntuació, , que és el que ens proposem ara, serà el moment de reprendre tots els texts, fer un estudi minuciós i monogràfic de cada un d'ells, i comparar-ho tant amb els altres com amb la pràctica que presenten els manuscrits.

I, com deiem abans, quan tota aquesta feina estigui feta, serà el moment de començar-ne a escriure la història.

* * *

La relativament nombrosa bibliografia sobre el tema planteja diversos problemes sobre l'aspecte de la puntuació. El primer és apartir de quan hem de considerar la bibliografia existent com a moderna. Segons Steup¹, ja Lipsius disputa sobre la puntuació dels antics, *sed mini-*

(1) STEUP, I., *De Probis Grammaticis*. Jena (Frommann) 1871. pàg. 22 nota 12.

me ille omnium quae ad eam rem pertinent ratione habita.

La puntuació ha estat lligada amb la *colometria* i amb la *stichometria* (i no és la nostra intenció deslligar-la) donant peu a articles que no són clars de contingut perquè no és clara la definició d'una i altra matèria ni està resolta la complexa problemàtica que ho envolta¹.

Però el que més ens interessa observar és que hi ha una corrent d'opinió considerable que afirma que els romans no puntuaven llurs texts.

"La ponctuation de nos manuscrits est, en effet, récente et ne répond pas à un usage antique: elle est tout au plus carolingienne."

Aquest text d'Andrieu², reforçat inclús per algunes referències que recolza una nota a peu de pàgina, ha donat peu a que altres estudiosos, entre ells H. I. Marrou³, afirmessin l'absència de puntuació en els manuscrits i neguessin tal pràctica entre els antics.

La mera referència als gramàtics anteriors a l'època carolíngia ja mostra la contradicció entre l'afirmació de principi i les hipòtesis que es proposen a continuació. Però a títol d'exemple recordem la *subscriptio* del còdex Mediceu de Virgili per il·lustrar un cas de la pràctica de la puntuació als manuscrits, que no és certament de l'època proposada per Andrieu.

-
- (1) Ens és difícil d'entendre, per exemple, per què Ch. Graux, Th. Birt i K. Simbeck diuen que el còdex 6332 de la Biblioteca Nacional de París, fons llatí, està escrit $\sigma\iota\chi\eta\omicron\upsilon\varsigma$ si no tenen en compte els punts sinó les línies d'escriptura del manuscrit, les quals no coincideixen amb els membres i incisos. En canvi aquests últims estan indicats per la puntuació corresponent i és, creiem, sota aquest punt de vista que cal estudiar la *colometria* i la *stichometria*. Un càlcul ràpid sobre una mostra de 100 línies del manuscrit, triades a l'atzar, amb un error màxim de 2 lletres, ens dóna una mitjana de 30,30 lletres/línia. La mateixa prova sobre 100 membres o incisos disposats *per cola et commata* ens dóna 29,19 lletres/línia. Com veiem, la diferència no és significativa i entra dins l'error possible de 2 lletres.
- (2) ANDRIEU, J., *Problèmes d'histoire des textes*. R.E.L., 1946, pàg. 296.
- (3) MARROU, H. I., *Histoire de l'Éducation dans l'Antiquité*. Paris, (éd. du Seuil) 1958 pàgs. 230 i 553.

I segueix l'autor francès fent referència a altres autors que no creuen en una puntuació com l'entenem nosaltres en els autors antics. Hodgman¹ es basa en que el llatí és una llengua que té prou recursos per evitar l'ambigüitat (no és això el que veurem en nombrosos texts de gramàtics, rêtors i comentaristes, que creuen que un d'ells és la puntuació) i que certes paraules ja indiquen al lector on ha de fer pausa. I demostra la seva tesi basant-se en edicions modernes i, curiosament, en la puntuació que presenten aquestes edicions modernes.

Tal vegada un altre motiu de confusió ha estat la duplicitat *interpunctio-distinctio*. Sovint es diu que *interpunctio* no vol dir puntuació escrita sinó separació en la lectura, i es posen exemples de rêtors; en canvi quan es parla de *distinctio* com a senyal a l'escriptura es parla de gramàtics, que no fan sinó repetir teories dels grecs i puntuar els texts per a l'escola. Això voldrà dir que a les llibreries no hi ha a la venda *codices distincti*.

No insistirem en certes qüestions de matís ni negarem que tant *interpunctio* com *distinctio* en alguns casos vulguin dir senzillament separació en la pronunciació. Aquest fet reforça al cap i a la fi la nostra hipòtesi principal: l'estreta relació entre ambdues coses. El que és innegable, però, és que en els texts dels gramàtics *distinctio* vol dir senyal en l'escriptura. I els gramàtics que posem més endavant com a exemple són anteriors a l'època carolíngia. Un cert ús de puntuació, almenys a nivell escolar, és, pel que hem vist, innegable. Tenim, però, el testimoni de Suetoni² segons el qual

(1) HODGMAN, A. W., *Latin equivalents of punctuation marks*. Cl. J. XIX, 1923, pàgs. 403-417, passim.

(2) SVETONI, *De grammaticis et rhetoribus*. 24,3.

Probus va dedicar-se a puntuar els manuscrits que tenis a mà. I aquest exemple també es refereix amb tota seguretat a l'aspecte gràfic. I tenim, encara anterior en el temps, la referència de Ciceró¹ en un tractat de retòrica -no ho oblidem- on fa al·lusió a unes *notae librario-rum* per indicar les pauses al període. Aquesta cita, repetida a un altre lloc², té doble valor pel fet que és testimoni d'un rëtor (els rëtors solen ocupar-se de la puntuació en els apartats de la composició i de la pronunciació, però no dels senyals gràfics, sinó de les pauses que aquests representen) i perquè diu que és un senyal dels llibreters. En alguns estudis on s'admet un cert ús de puntuació, s'ha negat aquesta als manuscrits no escolars i, com és lògic i amb més raó, una puntuació d'autor.

Sense afirmar ni negar que la puntuació dels còdexs que han estat puntuats, segons el testimoni de Ciceró, pels llibreters en un cert moment de l'edició (no sabem exactament en quin ni qui els puntuava. Potser un gramàtic n'era l'encarregat, com en el cas de Probus) sigui la que l'autor va pensar, creiem que la revisió a la qual eren sotmesos els exemplars per l'autor³, almenys en alguns casos, pressuposa en certa manera el vist i plau de l'autor. Altra cosa és que la que conservem ara nosaltres als manuscrits, que és sovint divergent entre uns i altres, correspongui exactament a la de l'original sortit de mans de l'autor.

(1) CICERONIS, *De oratore*. III, 173.

(2) CICERONIS, *Orator*. 228.

(3) BIRT, Th., *Das antike Buchwesen in seinem Verhältniss zur Literatur*. Berlin (Hertz) 1882. Pàgs. 351 i 355.

LA LECTURA EN VEU ALTA

És possiblement a partir de Norden¹ que en l'època moderna i d'una manera científica hom comença a veure la literatura llatina com a una literatura escrita per a ser llegida en veu alta.

Ja havia escrit Nietzsche² el 1885 "Quin martiri són els llibres escrits en alemany per a aquells que tenen una tercera oïda". Es lamenta de la falta d'oïda dels escriptors alemanys i també dels lectors, i fent una comparació amb la música diu que aquesta actual divergència entre oïda i vista es demostra pel fet que precisament les bons músics escriuen malament. "L'alemany no llegeix en veu alta, no llegeix per a l'oïda, sinó únicament amb els ulls" i afegeix "L'home antic quan llegia -cosa que feia poc sovint- llegia per sí mateix i en veu alta". I diu que les regles de l'estil per als antics tenen en compte tant les exigències de l'orella com la resistència dels pulmons que han de llegir l'obra.

Norden reemprèn la mateixa idea i cerca passatges on la lectura en veu baixa és inclús considerada com a cosa anòmala (*Abnormität*). La insistència i l'èmfasi que posa st Agustí a les *Confessions*³ en l'estranyesa que li causa veure st Ambrós a la seva cambra d'estudi a Milà llegint en veu baixa documenta la certesa que aques-

(1) NORDEN, E., *Die antike Kunstprosa*. Leipzig-Berlin (Teubner) 1915. Vol. I, pàg. 6 i nota.

(2) NIETZSCHE, Fr., *Jenseits von Gut und Böse*. VIII, §§ 246-7.

(3) AVGVSTINI, *confessiones*. VI, 3.

ta pràctica no era normal ni tan sols en l'època, ja certament avançada, de st Agustí.

Si és cert que actualment llegir vol dir passar la vista per un text escrit fent-se càrreg del seu contingut, per als antics *legere* indica una lectura en veu alta. Si es vol indicar una lectura en veu baixa, com era el cas de st Agustí, es fa amb l'ús d'un adverbí o qualsevol altra paraula que ho especifiqui: *tacite legere, tacitus l., l. sibi, l. sine murmure, l. in silentio...*¹

* * *

Com és sabut, els exercicis de declamació comportaven un considerable esforç corporal, a causa de l'acompanyament de gesticulacions que havia de fer l'orador. I aquesta manera de fer motiva la necessitat als lectors d'una certa fortalesa física. És en aquest sentit curiós que un metge, per alleugerir certes malalties, recomanés, en lloc del succedani de la clàssica aspirina d'avui, uns quants versos de lectura diària².

I l'esforç que ha de fer el lector àdhuc li restringeix les seves habituds quotidianes, obligant-lo a la moderació i inclús a la privació de certs plaers.

obseruantia cibi et potus et Veneris continentia. (Halm, p.130, lín. 15-16)

-
- (1) BALOGH, J., *Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens*. *Philologus* LXXXII, 1926, pàgs. 84-109 i 202-240. *Passim*. En aquest article s'estudia el fet de la lectura en veu alta i es fa el recull potser més important, juntament amb el de Quacquarelli (Vegeu nota pàg. següent), de texts antics sobre la qüestió, motiu pel qual no insistim en un tema que considerem ben tractat.
- (2) CELSI, *De Medicina*. I,2; I,7; I,8; IV,13.

I que per exercir aquest ofici no serveix qualsevol ho demostra el fet que adhuc l'edat del lector té un període òptim: al voltant dels 22 anys¹.

Quant a la importància del lector per a l'èxit de l'obra, bastarà recordar aquell conegut díctic de Marcial:

*Quem recitas meus est, o Fidentine, libellus,
sed male cum recitas, incipit esse tuus. (I,39)*

I els dubtes de Plini (*Epist.* IX, 34) sobre si uns recents versos els havia de llegir ell mateix o un esclau, que llegia millor que ell, ens recorden que també qualsevol compositor tracta de trobar el millor intèrpret per a la seva obra. Perquè segons l'observació de Nietzsche, les obres literàries eren escrites també pensant en aquesta doble restricció: la resistència del lector per reprendre la respiració i les exigències de l'orella. I els signes que indiquen al lector la pausa en la lectura són precisament els signes de puntuació.

(1) Segons l'opinió de MARTENE (t.II, p. 17) citat per QUACQUARELLI, *Retorica e liturgia antenicensa*, pàg. 46, nota 58.

ELS SIGNES DE PUNTUACIÓ

No tractarem aquí l'aspecte gràfic dels signes usats per indicar pausa. Únicament els citarem sense entrar en discussió sobre el tema, perquè aquest no ha estat en cap moment l'objecte del treball. Remetem a qui li interessi la problemàtica a les tesis doctorals de R. W. Müller i E. Otha Wingo¹, on, a més d'una discussió relativament àmplia i amb abundància d'exemples, trobarà també nombrosa bibliografia.

La història de la puntuació està marcada per nombroses afirmacions sovint fetes per grans filòlegs, referint-se a l'aspecte paleogràfic (i papiroldògic o epigràfic), afirmacions que, si bé sovint no són del tot incertes, moltes vegades no s'han de prendre en el sentit estricte d'una frase esqüeta ni fora del context.

L'afirmació més corrent és que no se'ns conserva puntuació en els manuscrits, papirs i inscripcions més antics; que quan es conserva és massa heterogènia i que no és una puntuació en el sentit que entenem ara nosaltres per tal.

Citem-ne uns quants exemples. E. A. Lowe ha fet tòpica la frase que la història de la puntuació està encara per escriure i són diverses les observacions que fa sobre la qüestió. Frases com "...punctuation which the oldest manuscripts invariably lack" o "Die ältesten Handschriften haben gar keine (Interpunction)", aquesta úl-

(1) Vegeu referències completes a la Bibliografia.

tima de Wattenbach¹, no són del tot certes. Ni la puntuació manca sempre als manuscrits ni són els més antics els que en guarden menys restes. No caldrà recordar els diversos manuscrits de Virgili i el *Bembinus* de Terenci (per citar-ne de ben coneguts) per replantar-nos el problema. I no sigui dit que la puntuació no és contemporània dels manuscrits. En tot cas la del Mediceu de Virgili² té una data ben exacta dins el segle V i el còdex no és molt més antic³. La problemàtica, creiem, no és si hom puntuava (veiem que indiscutiblement i almenys en alguns casos es puntuava) sinó quan, és a dir, en quina fase de l'edició del llibre era aquest puntuat i qui el puntuava. I sobre aquest aspecte no hem trobat cap notícia prou explícita ni en els autors llatins ni en estudis sobre la tècnica de l'edició.

Les observacions dels filòlegs sobre la puntuació dels papirs i inscripcions segueixen un camí paral·lel a les que fan sobre els manuscrits: "*Il n'existe aucune ponctuation dans les inscriptions et papyrus grecs et latins*" diu Omont⁴ a la seva tesi sobre puntuació.

Les inscripcions evidentment no estan totes puntuades, però això no autoritza a dir que no hi ha cap tipus de puntuació. Més aviat podem creure que és en les inscripcions (i també en els papirs) on trobem la més gran varietat d'exemples de puntuacions diferents, tant pel caràcter gràfic com pel sentit que té la puntuació.

-
- (1) WATTENBACH, W., *Anleitung zur lateinischen Palaeographie*. Leipzig (Hirzel) 1878. pàg. 78.
 - (2) La *subscriptio* que es troba al fol 8r.diu: TURCIUS RUFIVS APRONIANUS ASTERIUS U. C. ET INL. EX COMITE DOMEST. PROTECT. EX COM. PRIU. LARGIT./ EX PRAEF URBI PATRICIVS ET CONSUL ORDIN LEGI ET DISTINCXI CODICEM FRATRIS MACHARII UC/NON MEI FIDUCIA SET EIUS CUI SI ET AD OMNIA SUM DEUOTUS ARBITRIO XI KAL MAI ROMAE. Asterius era cònsol el 494.
 - (3) Cfr. PRATESI, A., *Sulla datazione del Virgilio Mediceo*. R.A.L. I, 1946 pàgs. 396-411. Data el ms. a l'última dècada del s. V.
 - (4) OMONT, H., *De la Ponctuation*, tesi sense publicar, a l'Ecole Nationale des Chartes. Positions des Thèses de 1881.

Això pot tenir fàcil explicació si pensem que la major resistència del material justifica que sigui més àmplia la varietat per la major variabilitat d'èpoques d'uns i altres testimonis. E. Otha Wingo en la seva tesi, ja esmentada, analitza la diversitat de signes que indiquen pausa precisament (i també exclusivament) en les inscripcions llatines.

El sentit de la puntuació, en canvi, pot sorprendre a primera vista que no tingui les connotacions gramaticals i sobretot retòriques que creiem veure en la dels manuscrits, però és que una inscripció no és sempre un text per a ser llegit en veu alta per un lector d'ofici ni sol tenir pretensions d'estil retòric (almenys no n'ha de tenir per força) i en conseqüència al lector (visual) no li seran tan necessaris aquests signes que el guien per a una adequada i també expressiva lectura.

Dels papirs podem dir, com de les inscripcions, que n'hi ha de puntuats i, com en les inscripcions, presenten també gran varietat de signes¹.

* * *

¿Quina és, però, la forma en la qual se'ns presenten les indicacions de pausa en inscripcions, papirs, manuscrits i altres vehicles de l'escriptura?

Si l'escriptura és la representació de paraules, síl·labes, sons, la representació més elemental del silenci és la no-escriptura, és a dir, l'espai blanc. I aquest ha estat el sistema per separar, per exemple unes paraules d'altres com a indicació de que, per petita que sigui, entre una i altra paraula hi ha una interrupció de la veu. Això, que no és del tot cert, ve precisament recolzat pel fet que en èpoques determinades

(1) Vegeu exemples a la tesi de FLOCK, W., *De Graecorum interpunctionibus*. Diss. Bonn (Hauptmann) 1908. *Passim*.

s'han escrit paraules juntes per considerar que s'articulaven d'un sol cop (és el cas, per exemple, ben freqüent als manuscrits, de l'escriptura sense separació de la preposició i el nom corresponent). Que en altres casos s'escriguin manuscrits sencers amb totes les paraules juntes ho haurem d'atribuir més a problemes d'economia i consegüent estalvi de material que no pas a consideracions fòniques.

I si l'espai blanc indica l'absència de so entre dues paraules, la pausa que es fa entre dues frases pot, per idèntic motiu, ésser representada pel mateix sistema.

Efectivament, aquest és un dels sistemes emprats tant en inscripcions com en manuscrits. El primer exemple és segurament al senatconsult *De Bacchanalibus* (15 espais blancs en 30 línies d'escriptura) però el trobem també minuciosament descrit a l'edició de Th. Mommsen (1883) del *Monumentum Ancyranum*. Altres exemples de texts ben coneguts els podem veure a la *Laudatio Turiae*¹, l'*Acta Arualium*, etc.²

En manuscrits l'espai blanc també es dóna. "*Mostly blank space is used to denote a full pause*", "*A blank space normally indicates a pause*" (C.L.A. III,398 i VIII,1031 respect.) són paraules de Lowe que testimonien que de ben aviat els manuscrits presenten el senyal més eloqüent per indicar silenci. Exemples no en posarem més perquè n'hi ha molts i el sistema ha continuat sempre. Pensem, tan sols per ajudar la memòria, en l'espai blanc que avui deixem a la línia després d'un punt i apart.

En una situació econòmica més desfogada o, el que pel cas és el mateix, si no hi ha el problema de l'estalvi de material, aquest sistema de puntuació pot adop-

(1) Cfr. GORDON, *Album of dated latin inscriptions*. núm. 281.

(2) Vegeu també la tesi d'OTHA WINGO pàgs. 127-131.

tar una variant interessant. Consisteix, sobretot en el sistema d'escriptura periòdic, a allargar l'espai fins al final de la línia i començar el membre següent al principi de la línia de baix, és a dir, l'aspecte d'una prosa periòdica, amb aquest sistema, serà el mateix que ara tindria un poema de versificació lliure.

Això farà que en parlar d'aquest tipus de puntuació parlarem més de disposició *per cola et commata* que no pas de puntuació *per cola et commata*.¹

Tenim al llibre de R. W. Müller² una sèrie d'exemples d'aquesta pràctica: alguns rescriptes imperials i manuscrits, entre els quals sobressurten alguns dels més antics còdexs de la *Biblia*³.

El sistema d'indicació de pauses que més èxit ha tingut, però, és l'ús de punts per indicar tant la separació de paraules⁴ com de frases. Ara bé, un punt és un senyal que s'ha usat també per indicar abreviatures, inclusió d'una paraula que s'havia oblidat, etc. Per aquest motiu no sols s'han usat punts a diverses altures de la línia per indicar la diferència en les pauses sinó que aquests punts s'han duplicat, triplicat, s'han

-
- (1) Entenem que la puntuació *per cola et commata* no té necessitat de disposar d'aquesta manera els membres, sinó que li basta amb puntuar després de cada període, membre i incís sense canviar de línia. Per això l'expressió "puntuació *per cola et commata*" equivaldrà a dir puntuació llatina. És precisament un dels objectes d'aquest treball mostrar que és almenys la tendència general de la puntuació llatina el fet de relacionar-la amb les parts del període i en conseqüència puntuar, pel fet que requereixen pausa, sempre que una d'aquestes parts s'acaba.
 - (2) MÜLLER, R. W., *Rhetorische und syntaktische Interpunktion*. Pàgs. 28-33. Müller ofereix alguns exemples inacceptables. El manuscrit *Parisinus Regius 6332* del segle IX presenta una puntuació que normalment pot estar d'acord amb els membres, però no presenta *evidentment* la disposició *per cola et commata*. ¿Per què es cita aquest i no la resta de mss. que tenen també aquest criteri de puntuació, que són molts?
 - (3) Vegeu QUENTIN, Dom H., *Mémoire sur l'établissement du texte de la Vulgate*. Ière. partie. *Octateuque*. Collectanea Biblica Latina. Vol. VI. Pàgs. 495-505.
 - (4) Aquest sistema el trobem ja des de la mateixa Fíbula de Preneste.

combinat amb la *uirgula*, etc.¹ I en inscripcions i papirs tenim signes molt més complexes². Pensem en la gran imaginació que suposa la varietat de signes per indicar paràgraf, en les decoratives *hederæ*, i, en fi, en la resta de signes que, d'una manera o d'altra, indiquen al lector senzillament on pot o on li cal fer pausa.

Les altres afirmacions de filòlegs a les quals feiem referència al començament d'aquesta part del treball censuraven l'heterogeneïtat de la puntuació que presenten els testimonis més antics i el sentit poc d'acord amb el que entenem ara nosaltres per puntuació. Ja creïem haver excusat aquest aspecte pel que fa a les inscripcions, recordant que no són texts per ser llegits en veu alta. Els papirs, d'altra banda, conserven normalment fragments reduïts i presenten sovint dificultats de lectura. És, creïem, en els manuscrits, en l'actual estat de la qüestió, on hem de treballar i veure la congruència i el sentit de llur puntuació. No és que menyspreem la puntuació de petits fragments o inscripcions. Tenen, ben segur, un alt valor epigràfic o paleogràfic. Però per estudiar sintàcticament o, amb més motiu, retòricament la puntuació, creïem que són els manuscrits puntuats més antics els que ens obriran una porta i possiblement ens donaran llum per fer un judici ben fonamentat i versemblant sobre aquest problema.

(1) Nombrosos exemples a WATTENBACH, W., *Anleitung zur lateinischen Palaeographie*. Pàg. 79.
(2) OTHA WINGO, E., *Latin Punctuation in the Classical Age*. Pàgs. 94-131. Vegeu també FLOCK, W., *De Graecorum interpunctionibus*. *Passim*.

CAPÍTOL SEGON

DOCTRINES DE FONTS RETÒRIQUES

LES PAUSES DEL DISCURS

Dels autors llatins a través de doctrines escampades en llurs texts en podem treure ben immediatament dues conclusions: que les pauses juguen un paper importantíssim, no menys que les pròpies paraules, i que existia un sistema de puntuació corrent.

L'*Auctor ad Herennium* ressalta la conveniència que l'orador intercali en el seu discurs intervals de silenci.

Et interuallis longioribus uti conueniet: recreatur enim spiritu uox et arteriae reticendo acquiescunt. (III,12)¹

Per a Ciceró la pausa és qui determina l'exigència d'una clàusula, i perquè es doni clàusula s'haurà de donar pausa,

numerus autem in continuatione nullus est (De oratore, 3, 48)

afirmació vella d'Aristòtil:

τὸ δὲ ἄρρυθμον ἀπέραντον: ἀηδὲς γὰρ καὶ ἄγνωστον τὸ ἀπειρον

En aquest punt ens neix un conflicte: no hi ha ritme on no hi ha pausa i la pausa és precisament qui reclama

(1) BRIGNOLI interpreta *longioribus* com "piu lunghe del solito, cioè maggiori di quelle che normalmente si fanno parlando". (*L'interpunzione latina*. G.I.F. IX, 1956. Pàg. 158)

una clàusula en la prosa artística. ¿Vol dir això que sempre que hi hagi pausa trobarem ritme? Normalment quan s'estudien les clàusules es parla de les que hi ha a final de període, però els membres, com a parts senceres que són d'un tot sencer¹, també exigeixen una pausa i, per això, hom pot esperar un ritme a final de membre².

L'absència, però, de ritme a final d'incís ens fa fer un plantejament d'aquesta realitat: els incisos al vers, segons alguns gramàtics, no respecten ni coincideixen amb l'acabament d'un peu mètric; en prosa veiem nosaltres que no requereixen tampoc un ritme, però així i tot impliquen una pausa i fins i tot han instituit un senyal per indicar-los, la *subdistinctio*. Això vol dir que són pauses expressives i que tant en la prosa com en el vers delimiten aquestes parts no senceres encara, d'extensió generalment curta, delimitades sovint per esquemes ben propis (paral·lelismes, anàfores, enumeracions, etc.), i que juntes formen les parts d'un membre sencer tant en la prosa (al darrer incís sí que de vegades trobem clàusula)³ com en el vers pel que creiem que es pot deduir de l'incompliment als manuscrits puntuats que conserven texts en vers, de les normes de puntuació que donen els gramàtics que diferencien entre membre i incís en el vers.

Però tornant a la importància de les pauses, Ciceró mateix hi fa referència en molts altres passatges. Les pauses serveixen, com hem vist, per poder adornar amb ritme el discurs, però tenen una importància cabdal per contribuir a la claretat del sentit⁴. És Quintilià qui fa notar que una de les condicions per aprendre a

(1) Cfr. DEMETRII PHALEREI, *De elocutione*. I, 2.

(2) Nombroses cites als manuals de retòrica de LAUSBERG i MARTIN.

(3) Vegeu QUACQUARELLI, A., *La retorica antica al bivio*. Roma (E.S.R.) 1956. Pàg. 172 (especialment els incisos del 88 al 95) i altres llocs.

(4) CICERONIS, *Partitiones Oratoriae*. 19.

llegir és fer pausa allà on correspongui¹. Ja ens avisa Ciceró que a uns els agraden els discursos amb períodes i membres llargs i que d'altres prefereixen més abundància de pauses per a la respiració². I és que igual que hi ha diversos estils en l'art oratòria, la moda ha entronitzat, segons les èpoques i les persones que exercien la professió una manera de fer d'un orador o d'un altre. Recordem l'aprovació multitudinària que mereixien les llargues tirades de Demòstenes, el qual en l'interval entre pausa i pausa on altres oradors hi col·locaven un membre de llargària normal, ell es podia permetre d'allargar-lo fins a convertir-lo en un membre de doble duració que els normals³, prova de virtuosisme que el públic apreciava com aprecia ara el manteniment d'una nota per part d'un bon cantant d'òpera. Però si bé en un estil com el citat s'aprecia la capacitat de mantenir la respiració (hi ha més exemples d'aquest gust pels discursos amb poques pauses)⁴, en un estil menys divista les pauses s'expliquen per la necessitat de respirar, més àdhuc que per motivacions lògiques, gramaticals o retòriques. I aquesta és l'explicació que solen donar els gramàtics, sobretot i curiosament en parlar de la pausa que comporta el membre.

(1) QUINTILIANI, *Institutiones Oratoriae*. I, 8.

(2) CICERONIS, *De Oratore*. 3, 46, 181.

(3) CICERONIS, *De Oratore*. 1, 261.

(4) Per exemple SENECAE, *Epist.* IV, 11 i PERSI, *Sat.* I, 7. vv. 26-7.

CICERÓ

α) EL DE ORATORE

Es ja sabut que Ciceró, com en altres aspectes, també en l'explicació de la tècnica oratòria emprà les teories dels grecs i sovint els tradueix. Aquest fet pot explicar perfectament que la terminologia de tota aquesta problemàtica sigui, com és, en molts casos confusa i ben correntment variada. Quintilià¹ ens recorda les diverses maneres com Ciceró tradueix la paraula grega *περίοδος*. Ja en la seva primera gran obra retòrica, Ciceró ens fa nombroses consideracions sobre les particions del període i la importància de les pauses. L'ús és convenient per provocar els ànims de l'auditori² i cal no servir-se en cap cas de tirades massa continuades³ si hom vol parlar amb puresa i claretat. A partir del paràgraf 173 del llibre tercer dóna una nodrida explicació, de la qual seleccionarem alguns passatges.

uersus enim ueteres illi in hac soluta oratione propemodum, hoc est, numeros quosdam nobis esse adhibendos putauerunt: interspirationis enim, non defetigationis nostrae neque libreriorum notis, sed uerborum et sententiarum modo interpunctas clausulas in orationibus esse uoluerunt. (De Or.3,173)

-
- (1) *Perihodo plurima nomina dat Cicero: ambitum, circumnitum, comprehensionem, continuationem, circumscriptionem.* (QUINT. 9,4, 124). Diversos noms donats per Ciceró els trobarem a *Orator*, 23, 61, 62 i 63 i al *De Oratore*, III, 47, 48 i 49.
 - (2) *Locis est utendum multis, inlustribus explicatis, modicis interuallis. imaginibus autem agentibus, acribus, insignitis, quae occurrere celeriterque percutere animum possint.* (CICER. *De Or.* 2, 358)
 - (3) *non nimis longa continuatione uerborum.* (CICER. *De Or.* 3,49).

D'aquest fragment, que assenyala no solament la importància actual de les pauses sinó la que tenien també per als *antiqui* (amb tota probabilitat els grecs), en podem treure la conclusió que els manuscrits eren anotats pels copistes amb uns signes que indicaven les pauses al lector. I no creiem que la paraula *notis* pugui interpretar-se d'altra manera¹.

Quant a l'explicació de les pauses, llur necessitat, utilitat, i ús com a ornament del discurs ens és referit en els següents paràgrafs². Relacionant la utilitat o necessitat de cada un dels membres del cos humà o les parts d'un edifici amb la seva funció estètica³, transposa la relació al discurs, el qual, si bé té una estructura imposada per la necessitat de respirar, ha d'aprofitar les limitacions que això comporta per convertir-les mitjançant l'art en ornaments.

Clausulas enim atque interpuncta uerborum animae interclusio atque angustiae spiritus attulerunt: id inuentum ita est suaue, ut, si cui sit infinitus spiritus datus, tamen eum perpetrare uerba nolimus; id enim auribus nostris gratum est [inuentum], quod hominum lateribus non tolerabile solum, sed etiam facile esse posset. Longissima est igitur complexio uerborum, quae uolui uno spiritu potest. (De Or. 3, 181, 2)

-
- (1) Compareu el text amb el següent fragment: *Hanc igitur siue compositionem siue perfectionem siue numerum uocari placet, et adhibere necesse est, si ornate uelis dicere, non solum, quod ait Aristoteles et Theophrastus, ne infinite feratur ut flumen oratio, quae non aut spiritu pronuntiantis aut interductu librari, sed numero coacta debet insistere, uerum etiam quod multo maiorem habent apta uim quam soluta. (CICER. Orator, 228).* No arribem a veure en aquests dos passatges paral·lels cap mena de queixa contra la puntuació dels editors com vol interpretar BRIGNOLI (*o.c.* pàg. 161) sinó més aviat una explicació que aquests signes són una conseqüència de les pauses produïdes per la necessitat de respirar i no pas que les pauses es facin a causa del signe.
- (2) Notem en aquests capítols les metàfores del cos humà (3,179) de l'edifici (3,180) i del riu (3,186)
- (3) *De Oratore*, 3, 179-180.

Veiem en aquest la pausa com a necessitat per a la respiració, idea que repetiran els gramàtics, i la conseqüència d'aquest fet: la màxima llargària del període (potser més aviat del membre) determinada per la dita necessitat.

et si numerosum est in omnibus sonis atque uocibus, quod habet quasdam impressiones et quod metiri possumus interuallis aequalibus, recte genus hoc numerorum, dum modo ne continui sint, in orationis laude ponitur. Nam si rudis et impolita putanda est illa sine interuallis loquacitas perennis et profluens, quid est aliud causae cur repudietur, nisi quod hominum auribus uocem natura modulatur ipsa? Quod fieri, nisi inest numerus in uoce, non potest. Numerus autem in continuatione nullus est; distinctio et aequalium aut saepe uariorum interuallorum percussio numerum conficit, quem in cadentibus guttis, quod interuallis distinguuntur, notare possumus, in omni praecipitante non possumus. Quod si continuatio uerborum haec soluta multo est aptior atque iucundior, si est articulis membrisque distincta, quam si continuata ac producta, membra illa modificata esse debebunt; quae si in extremo breuiores sunt, infringitur ille quasi uerborum ambitus; sic enim has orationis conuersiones Graeci nominant. Qua re aut paria esse debent posteriora superioribus, et extrema primis aut, quod etiam est melius et iucundius, longiora.
(De Or. 3, 185-6)

Si tenim en compte aquests paràgrafs pel que toca a la mesura del període¹ o de les seves parts, veiem que els límits vénen donats per la capacitat de resistència pulmonar de l'orador pel que fa a la llargària màxima i que la longitud mínima no és pas gaire precisa.

(1) Pensem que les expressions *complexio uerborum* i *circuitus uerborum* (De Or. 3, 182 i 3, 191 respect.), encara que en la terminologia de Ciceró generalment tradueixen el grec *περίοδος*, pel context no s'han d'interpretar necessàriament per període sinó per grup de paraules que es diuen d'una tirada, és a dir, en uns casos període, però en altres membre i, àdhuc, incís.

*Efficiendum est illud modo nobis, ne fluat oratio, ne uage-
tur, ne insistat interius, ne excurrat longius, ut membris
distingatur, ut conuersiones habeat absolutas. Neque sem-
per utendum est perpetuitate et quasi conuersione uerborum,
sed saepe carpenda membris minutioribus oratio est, quae
tamen ipsa membra sunt numeris uincienda. Neque uos paean
aut herous ille conturbet: ipsi occurrent orationi; ipsi,
inquam, se offerent et respondebunt non uocati. Consuetudo
modo illa sit scribendi atque dicendi, ut sententiae uer-
bis finiantur eorumque uerborum iunctio nascatur ab proce-
ris numeris ac liberis, maxime heroo aut paeane priore aut
cretico, sed uarie distincteque considat. Notatur enim ma-
xime similitudo in conquiescendo. Et, si primi et postremi
[illi] pedes sunt hac ratione seruati, medi possunt latere
modo ne circuitus ipse uerborum sit aut leuior, quam aures
expectent, aut longior, quam uires atque anima patiatur.
(De Or. 3, 190-1)*

Sobre aquest punt Ciceró recomana¹ l'ús de repetici-
ons, enumeracions i altres esquemes que suposen un mem-
bre o incís molt curt, àdhuc d'una sola paraula, així
com la repetició de pauses. Aquesta pràctica la atribu-
eix també als *illi ueteres* dels quals diu altra vegada
que feien ús de les pauses².

-
- (1) *Nam et geminatio uerborum habet interdum uim, leporem alias, et paulum immutatum uerbum atque deflexum et eiusdem uerbi crebra tum a primo repetitio, tum in extremum conuersio et in eadem uerba impetus et concursio et adiunctio et progressio et eiusdem uerbi crebrius positi quaedam distinctio et reuocatio uerbi et illa, quae similiter desinunt aut quae cadunt similiter aut quae paribus paria referuntur aut quae sunt inter se similia. (De Or. 3, 206).*
- (2) *Itaque illi ueteres, sicut hodie etiam non nullos uidemus, cum circuitum et quasi orbem uerborum conficere non possent, nam id quidem nuper uel posse uel audere coepimus, terna aut bina aut non nulli singula etiam uerba dicebant; qui in illa infantia naturale illud, quod aures hominum flagitabant, tenebant tamen, ut et illa essent paria, quae dicerent, et aequalibus interspirationibus uterentur. (De Or. 3, 198).*

β) L'ORATOR

L'explicació que fa Ciceró de la partició del període a l'*Orator* és molt més precisa que la que ens dóna al *De Oratore*.

Insisteix en el fet que el període és normalment compost per quatre membres i quan a la seva extensió (la del període) no ha de ser ni més breu ni més llarga del que és just o del que esperen les orelles. Com a llargària recomanada del membre ens resultatà la d'un hexàmetre, ja que el període té quatre parts i la seva extensió és la d'un grup de quatre hexàmetres.

Ara bé, aquesta doctrina que Ciceró proposa i que segons sembla pren de Demetri Faleri¹, ell mateix no l'aplica amb rigor, ja no en la seva obra oratòria, sinó ni tan sols en els exemples de períodes que en aquesta mateixa obra posa el propi Ciceró no gaire lluny d'aquestes teories.

Sed quoniam non modo non frequenter uerum etiam raro in ueris causis aut forensibus circumscripte numero sequè dicendum est, sequi uidetur, ut uideamus quae sint illa quae supra dixi incisa, quae membra. Haec enim in ueris causis maximam partem orationis obtinent. Constat enim ille ambi-

(1) Cfr. DEMETRII PHALEREI, *De elocutione*. 17 ss.

tus et plena comprehensio e quattuor fere partibus, quae membra dicimus, ut et auris impleat et neque breuior sit quam satis sit neque longior. Quamquam utrumque non nunquam uel potius saepe accidit, ut aut citius insistendum sit aut longius procedendum, ne breuitas defraudasse aures uideatur neue longitudo obtudisse. Sed habeo mediocritatis rationem; nec enim loquor de uersu et est liberior aliquanto oratio. E quattuor igitur quasi hexametrorum instar uersuum quod sit constat fere plena comprehensio. His igitur singulis uersibus quasi nodi apprent continuationis, quos in ambitu coniungimus. Sin membratim uolumus dicere, insistimus atque, cum opus est, ab isto cursu inuidioso facile nos et saepe diiungimus. Sed nihil tam debet esse numerosum quam hoc, quod minime apparet et ualet plurimum. (Orat. 221-2)

Passem a veure els quatre exemples de períodes que hem dit abans, puntuats per nosaltres, segons les pràctiques que ens ensenyen els gramàtics i els manuscrits, amb el triple sistema de *distinctio plena*, *media distinctio* i *subdistinctio*.

O MARCE DRUSE.

PATREM APPELLO.

TU DICERE SOLEBAS.

SACRAM ESSE REM PUBLICAM.

QUICUMQUE EAM UIOLAUISSENT.

AB OMNIBUS ESSE EI POENAS PERSOLUTAS.

PATRIS DICTUM SAPIENS TEMERITAS FILII COMPROBAUIT.

(Orator, 213)

MISSOS FACIANT PATRONOS.

IPSI PRODEANT.

CUR CLANDESTINIS CONSILIIIS NOS OPPUGNANT.

CUR DE PERFUGIS NOSTRIS COPIAS COMPARANT CONTRA NOS.

(Orator, 222-3)

DOMUS TIBI DEERAT.

AT HABEBAS.

PECUNIA SUPERABAT.

AT EGEBAS.

INCURRISTI AMENS IN COLUMNAS.

IN ALIENOS INSANUS INSANISTI.

DEPRESSAM CAECAM IACENTEM DOMUM PLURIS QUAM TE ET
QUAM FORTUNAS TUAS AESTIMASTI

(*Orator*, 223-4)

O CALLIDOS HOMINES.

O REM EXCOGITATAM.

O INGENIA METUENDA.

DIXIMUS.

TESTES DARE VOLUMUS.

QUEM QUAESO NOSTRUM FEFELLIT.

ITA VOS ESSE FACTUROS.

(*Orator*, 225)

QUINTILIÀ

La puntuació segons Quintilià té, com veurem també en altres autors, la funció d'aclariment d'un text. Per aquest motiu, serveix per desfer ambigüitats.

haec pars dialectica, siue illam dicere malumus disputatricem, ut est utilis saepe et finitionibus et comprehensionibus et separandis quae sunt differentia et resoluendo ambiguitate, distinguendo diuidendo inliciendo implicando, ita...
(QUINT. 12,313)

Les referències, però, a la puntuació i a la divisió del període són molt més nombroses en Quintilià, com és d'altra banda lògic, als capítols on tracta de la composició i de la pronúncia. Quant a la composició, distingeix entre dues classes de discurs:

Est igitur ante omnia oratio alia uincta atque contexta, soluta alia. (QUINT. 9,4,19)

At illa conexas series tris habet formas: incisa, quae commata dicuntur, membra quae κῶλα, περίοδον quae est uel ambitus uel circumductum uel continuatio uel conclusio. In omni porro compositione tria sunt genera necessaria: ordo, iunctura, numerus. (QUINT. 9,4,22)

Iunctura sequitur. Est in uerbis, incisio, membris, perihodis. (QUINT. 9,4,32)

L'explicació de l'escriptura periòdica i la definició de les seves parts la trobem en els paràgrafs que posem a continuació:

Illud prorsus oratoris, scire ubi quoque genere compositionis sit utendum. Ea duplex observatio est: altera quae ad pedes refertur, altera quae ad comprehensiones quae efficiuntur e pedibus. Ac de his prius. Diximus igitur esse incisa, membra, circumitus. Incisum, quantum mea fert opinio, erit sensus non expleto numero conclusus, plerisque pars membri. Tale est enim quo Cicero utitur: "Domus tibi deerat? At habebas. Pecunia superabat? At egebas." Fiunt autem etiam singulis uerbis incisa: "diximus, testes dare uolumus": incisum est "diximus". Membrum autem est sensus numeris conclusus, sed a toto corpore abruptus et per se nihil efficiens. "O callidos homines" perfectum est, sed remotum a ceteris uim non habet, ut per se manus et pes et caput: "o rem excogitatam". Quando ergo incipit corpus esse? Cum uenit extrema conclusio: "quem quasi nostrum fefellit id uos ita esse facturos?" Quam Cicero breuissimam putat. Itaque fere incisa et [in] membra mutila sunt et conclusionem utique desiderant. Periodo plurima nomina dat Cicero: ambitum, circumitum, comprehensionem, continuationem, circumscriptionem. Genera eius duo sunt: alterum simplex, cum sensus unus longiore ambitu circumducitur, alterum quod constat membris (et) incisis, quod plures sensus habet: "aderat ianitor carceris, [et] carnifex praetoris", reliqua. Habet perihodos membra minime duo; medius numerus uidetur quattuor, sed recipit frequenter et plura. Modus eius a Cicerone aut quattuor senariis uersibus aut ipsius spiritus modo terminatur. Praestare debet ut sensum concludat: sit aperta, ut intellegi possit, non immodica, ut memoria contineri. Membrum longius iusto tardum, breuius instabile est. Vbicumque acriter erit et instanter (et) pugnaciter dicendum, membratim caesimque dicemus: nam hoc in oratione plurimum ualet; adeoque rebus accommodanda compositio ut asperis asperos etiam numeros adhiberi oporteat et cum dicente aeque audientem inhorrescere. Membratim plerumque narrabimus, aut ipsas perihodos maioribus interuallis et uelut laxioribus nodis

resoluemus, exceptis quae non docendi gratia sed ornandi narrantur, ut in Verrem Proserpinae raptus: hic enim lenis et fluens contextus decet. Perihodos apta prohoemiis maiorum causarum, ubi sollicitudine commendatione miseratione res eget, item communibus locis et in omni amplificatio-
ne, sed poscitur tum caustera si accuses, tum fusa si laudes. Multum et in epilogis pollet. Totum autem hoc adhibendum est, quod sit amplius compositionis genus, cum iudex non solum rem tenet, sed etiam captus est oratione et se credit actori et uoluptate iam dicitur. Historia non tam finitos numeros quam orbem quendam contextumque desiderat. Namque omnia eius membra conexa sunt, tet quoniam lubrica est ac fluit,† ut homines, qui manibus inuicem adprehensis gradum firmant, continent et continentur. (QUINT. 9,4,121-9)

En aquest passatge Quintilià explica, creiem que brillantment i amb observacions molt valuoses, les diferències entre incís i membre. L'incís pot tenir un sentit complet, però pot també constar àdhuc d'una sola paraula. La frase *non expleto numero* ens pot fer pensar tant en que hi hagi incís en un vers on no hi ha un peu acabat com en que hi sigui en la prosa sense necessitat de clàusula.

L'observació més important pel que fa a l'incís és, però, la que el defineix com a *plerisque pars membri*. El fet que sigui una part d'un membre, d'una banda justifica que el ritme aparegui en alguns casos a final d'incís, però també que la majoria de vegades no s'em-
pri fins que el membre no sigui complet, i d'altra ens pot suggerir una explicació més coherent per a la problemàtica de l'anomenada *colometria*¹.

En l'explicació del membre l'única cosa que hi trobem a faltar és l'al·lusió a la necessitat de respirar que faran els gramàtics posteriorment.

(1) El fet de no comptar els incisos per la *colometria* farà que la llargària mitjana del membre sigui més gran i més pròxima a la de l'hexàmetre, com testimonien Ciceró i Quintilià als llocs que acabem de veure.

Pel que fa, però, a l'ús de clàusules coincidint amb final de membre i no necessàriament d'incís, Quintilià mateix deixa molt més marge:

Nam ut initia clausulaeque plurimum momenti habent, quotiens incipit sensus aut desinit, sic in mediis quoque sunt quidam conatus iique leuiter insistunt, ut currentium pes, etiam si non moratur, tamen uestigium facit. Itaque non modo membra atque incisa bene incipere atque cludi decet, sed etiam in iis quae non dubie contexta sunt nec respiratione utuntur (sunt) illi uel occulti gradus. (QUINT. 9,4,67)

I quant a l'ús del sistema de membres en els diversos gèneres literaris, tenim exemples tant pel que atany al narratiu en general com a l'històric en concret, per citar-ne dos.

ac mihi uideatur tota narratio constare longioribus membris, breuioribus perihodis. (QUINT. 9,4,134)

Et historiae, quae currere debet ac ferri, minus conuenissent insistentes clausulae et debita actionibus respiratio et cluendi inchoandique sententias ratio. (QUINT. 9,4,18)

La necessitat de respiració, que no era mencionada referint-se als membres dins del conjunt de les teories, com ho faran els gramàtics, és no sols citada sinó considerada com a fet positiu per a la intel·ligència del text i el seu ornament en un altre apartat:

Magis tamen et desideratur in clausulis (sc. numerus) et apparet, primum quia sensus omnis habet suum finem, postquam naturale interuallum quo a sequentis initio diuidatur, deinde quod aures continuam uocem secutae, ductaeque uelut pronò decurrentis orationis flumine, tum magis iudicant cum ille impetus stetit et intuendi tempus dedit. Non igitur durum sit neque abruptum quo animi uelut respirant ac reficiuntur. (QUINT. 9,4,61-2)

Si, com hem vist abans, es donen regles per a la composició narrativa o històrica, es fa també al·lusió a la llargària dels membres o incisos:

Nam est suus et in gestu modus et uitanda utique maxime concisa nimium et uelut articulosa partitio. Nam et auctoritati plurimum detrahunt minuta illa nec iam membra sed frusta.

(QUINT. 4,5,24-5)

I en aquest apartat de composició podriem afegir referències a esquemes i figures que tenen en compte la distribució per membres o prenen àdhuc llur nom d'aquest sistema.

Hunc alii rhetoricum syllogismum, alii imperfectum syllogismum uocauerunt, quia <nec> distinctis nec totidem partibus concluderetur: quod sane non utique ab oratore desideratur.

(QUINT. 5,10,3)

Nam et initium hexametri statim inuenias, et anacreontion protinus colon efficies, et si uelis trimetron, et quod duobus pedibus et parte ΠΕΝΘΗΜΕΡΕΣ a Graecis dicitur, et haec omnia in tribus uersibus. (QUINT. 9,4,78)

Elegia uero, utique qua amat, et hendecasyllabi, qui sunt commata sotadeorum (nam de sotadeis ne praecipendum quidem est) amoueantur si fieri potest. (QUINT. 1,8,6)

Huic diuersam uolunt esse distinctionem, cui dant nomen παραδιαστολήν, qua similia discernuntur: (QUINT. 9,3,65)

etiam ut sint, quod est quartum, membris aequalibus, quod ἰσώμων dicitur. (QUINT. 9,3,80)

Però si la puntuació és un reflexe en l'escriptura de l'estructura concreta d'un escrit, és a dir, de la composició de l'escrit, també és un reflexe de la pronúncia que ha pensat l'autor de l'escrit perquè tingui el sentit i l'expressivitat adequada, i a la vegada una guia per al lector de l'esmentat escrit.

De la mateixa manera que desfà les ambigüitats de construcció, també desfà les possibles ambigüitats que es produirien amb una pronunciació incorrecta:

Diuisio respiratione et mora constat: "statuam", deinde "auream hastam", uel "statuam auream", deinde "hastam". (QUINT. 7,9,11)

Aquest exemple ens obre la porta a la puntuació com a reflexe d'una pausa que no ha de ser necessàriament una pausa de sentit sinó àdhuc de simple pronunciació, com passa en l'exemple que segueix:

Nam cum dico "circum litora", tanquam unum enuntio dissimulata distinctione. (QUINT. 1,5,27)

En l'exemple que hem vist es diu que entre les dues paraules no hi ha cap mena de pausa, encara que es tracti de dues paraules diferents.

El fet de pronunciar amb pauses ha de ser explotat com a recurs per reforçar l'acció en qualsevol dels seus aspectes:

Tum et tardior pronuntiatio moras habet et suspensa ac uelut dubitans oratio, ut tamen deliberare, non haesitare uideamur. (QUINT. 10,7,22)

I s'ha d'aprofitar per adornar el discurs, però cal no fer-ne abús:

Sed nunc alii uolunt, ut omnis locus, omnis sensus in fine sermonis feriat aurem. Turpe autem ac prope nefas ducunt respirare ullo loco qui adclamationem non petierit. Inde minuti corruptique sensiculi et extra rem petiti. (QUINT. 8,5,14-14)

sinó més aviat un ús racional i d'acord amb la temàtica que s'estigui tractant:

Et partitio taedium leuat... Interim expediet expositionem breui interfatione distinguere. (QUINT. 4,2,49-50)

perquè, si d'una banda, com acabem de veure, treu l'avorriment, d'altra, si no es fa amb cura, pot produir la fatiga.

Praeterea cauendum est ne ipsa expositio uanescat, auersis in aliud animis et inani mora fatigatis. (QUINT. 4,3,8)

Es, per tant, un ús amb mesura el que n'ha de fer l'orador, que té un ofici ben diferent d'un comediant.

non enim comoedum esse, sed oratorem uolo. quare neque in gestu persequemur omnis argutias nec in loquendo distinctionibus temporibus adfectionibus moleste utemur. Vt si sit in scaena dicendum:

"quid igitur faciam? non eam ne nunc quidem, cum arcessor ultro? an potius ita me comparem, non perpeti meretricum contumelias?"

Hic enim dubitationis moras, uocis flexus, uarias manus, diuersos nutus actor adhibebit. Aliud oratio sapit nec uult nimium esse condita: actione enim constat, non imitatione. (QUINT. 11,3,181-2)

Tots aquests aspectes afecten la lectura en veu alta d'un text i és aquest motiu el que fa que un infant, ja des de petit, ha d'aprendre a conèixer on s'han de fer pauses i com s'ha de llegir:

Superest lectio: in qua puer ut sciat ubi suspendere spiritum debeat, quo loco uersum distinguere, ubi claudatur sensus, unde incipiat, quando attollenda uel summittenda sit uox, quid quoque flexu, quid lentius celerius concitatus lenius dicendum, demonstrari nisi in opere ipso non potest. (QUINT. 1,8,1)

Quintilià, que no és un gramàtic, dóna una norma de puntuació podriem dir que gramatical: l'ús de punt abans d'*et*.

Melius illud, cum sint in sermone omni breuia quaedam membra ad quae, si necesse sit, recipere spiritum liceat, ad

haec gestum disponere. Vt puta: "nouum crimen C. Caesar" habet per se finem quendam suum, quia sequitur coniunctio: deinde "et ante hanc diem non auditum" satis circumscriptum est. (QUINT, 11,3,110)

Sobre les pauses i els signes de puntuació tenim un fragment tan interessant com el que havia posat abans sobre la composició:

Secundum est ut sit oratio distincta, id est, qui dicit et incipiat ubi oportet et desinat. Obseruandum etiam quo loco sustinendus et quasi suspendendus sermo sit, quod Graeci ὑποδιαστολήν uel ὑποστιγήν uocant, quo deponendus. Suspenditur "arma uirumque cano", quia illud "uirum" ad sequentia pertinet, ut sit "uirum Troiae qui primus ab oris", et hic iterum. Nam etiam si aliud est unde uenit quam quo uenit, non distinguendum tamen, quia utrumque eodem uerbo continetur "uenit". Tertio "Italiam", quia interiectio est "fato profugus" et continuum sermonem, qui faciebat "Italiam Lauinaque", diuidit. Ob eandemque causam quarto "profugus", deinde "Lauinaque uenit litora", ubi iam erit distinctio, quia inde alius incipit sensus. Sed in ipsis etiam distinctionibus tempus alias breuius, alias longius dabimus: inter est enim sermonem finiant an sensum. Itaque illam distinctionem "litora" protinus altero spiritus initio insequare; cum illuc uenero: "atque alta moenia Romae", deponam et morabor et nouum rursus exordium faciam. Sunt aliquando et sine respiratione quaedam morae etiam in perihodis. Vt enim illa "in coetu uero populi Romani negotium publicum gerens magister equitum" et cetera multa membra habent (sensus enim sunt alii atque alii) sed unam circumductionem: ita paulum morandum in his interuallis, non interrupendus est contextus. Et e contrario spiritum interim recipere sine intellectu morae necesse est, quo loco quasi surripiendus est: aliqui si inscite recipiatur, non minus adferat obscuritatis quam uitiosa distinctio. Virtus autem distinguendi fortasse sit parua, sine qua tamen esse nulla alia in agendo potest. (QUINT. 11,3,35-9)

Aquest llarg fragment el podem complementar, per acabar ja amb les doctrines de Quintilià, amb l'exemple i consideracions que van poc després:

Proponamus enim nobis illud Ciceronis in oratione nobilissima pro Milone principium: nonne ad singulas paene distinctiones quamvis in eadem facie tamen quasi uultus mutandus est? "Etsi uereor, iudices, ne turpe sit pro fortissimo uiro dicere incipientem timere": etiam si est toto proposito contractum atque summissum, quia et exordium est et solliciti exordium, tamen fuerit necesse est aliquid plenius et erectius dum dicit "pro fortissimo uiro" quam cum "etsi uereor" et "turpe sit" et "timere". Iam secunda respiratio increseat oportet et naturali quodam conatu, quo minus pauide dicimus quae secuntur, et quod magnitudo animi Milonis ostenditur: "minimeque deceat, cum Titus Annius ipse magis de rei publicae salute quam de sua perturbetur." Deinde quasi obiurgatio sui est: "me ad eius causam parem animi magnitudinem adferre non posse." Tum inuidiosiora: "tamen haec noui iudicii noua forma terret oculos." Illa uero iam paene apertis, ut aiunt, tibiis: "qui, quocumque inciderunt, consuetudinem fori et pristinum morem iudiciorum requirunt." Nam sequens latum etiam atque fusum est: "non enim corona consessus uester cinctus est, ut solebat." Quod notauit ut appareret non solum in membris causae sed etiam in articulis esse aliquam pronuntiandi uarietatem, sine qua nihil neque maius neque minus est.

Vox autem ultra uires urgenda non est: nam et suffocata saepe et maiore nisu minus clara est et interim elisa in illum sonum erumpit cui Graeci nomen a gallorum inmaturo cantu dederunt. Nec uolubilitate nimia confundenda quae dicimus, qua et distinctio perit et adfectus, et nonnumquam etiam uerba aliqua sui parte fraudantur. Cui contrarium est uitium nimiae tarditatis: nam et difficultatem inueniendi fatetur et segnitia soluit animos, et, in quo est aliquid, temporibus praefinitis aquam perdit. Promptum sit os, non praeceps, moderatum, non lentum. Spiritus quoque nec crebro receptus concidat sententiam nec eo usque trahatur donec de-

*ficiat. Nam et deformis est consumpti illius sonus et respiratio sub aqua diu pressi similis et receptus longior et non opportunus, ut qui fiat non ubi uolumus sed ubi necesse est. Quare longiorem dicturis perihodon colligendus est spiritus, ita tamen ut id neque diu neque cum sono faciamus, neque omnino ut manifestum sit: reliquis partibus optime inter iuncturas sermonis reuocabitur. Exercendus autem est ut sit quam longissimus: quod Demosthenes ut efficeret scandens in aduersum continuabat quam posset pluri-
mos uersus. (QUINT. 11,3,47-54)*

SANT AGUSTÍ

A les parts conservades del tractat de retòrica¹ de sant Agustí no trobem cap menció a la puntuació dels texts, però al llibre, retòric també, *De doctrina Christiana* trobem tota una teoria sobre aquest problema.

En la primera menció que en fa, relaciona estretament la puntuació amb la pronunciació d'un escrit (*uidendum est ne male distinxerimus aut pronuntiauerimus*)², cosa que ens situa la puntuació com a element important per a la lectura en veu alta, en aquest cas per tal d'evitar ambigüitats.

Sed cum uerba propria faciunt ambiguam scripturam, primo uidendum est, ne male distinxerimus aut pronuntiauerimus. Cum ergo adhibita intentio incertum esse peruiderit, quomodo distinguendum aut quomodo pronuntiandum sit, consulat regulam fidei, quam de scripturarum planioribus locis et ecclesiae auctoritate percepit. (AVGVST. De doctr. christ. 3,2)

I a causa d'una mala puntuació, una ambigüitat mal resolta pot resultar una heretgia, com és el cas que comenta st Agustí. En conseqüència, per aquests casos una norma gramatical o retòrica no resol absolutament res, sinó que cal recórrer a la doctrina de la fe per aclarir-la. En altres casos on no es tracti de dogmes, és clar, haurem de consultar el context, d'altres fonts, o, senzillament, el sentit comú:

(1) HALM, K., *Rhetores Latini minores*. Leipzig (Teubner) 1863, pàgs. 135-151.

(2) AVGVSTINI, *De doctrina christiana*. 3,2.

Iam nunc exempla considera. Illa haeretica distinctio: In principio erat uerbum et uerbum erat apud deum et deus erat, ut alius sit sensus: Verbum hoc erat in principio apud deum, non uult deum uerbum confiteri. Sed hoc regula fidei refellendum est, qua nobis de trinitatis aequalitate praescribitur, ut dicamus: Et deus erat uerbum, deinde subiungamus: Hoc erat in principio apud deum.

Illa uero distinctionis ambiguitas neutra parte resistit fidei et ideo textu ipso sermonis diiudicanda est, ubi ait apostolus: Et quid eligam ignoro, compellor autem ex duobus, concupiscentiam habens dissolui et esse cum Christo; multo enim magis optimum; manere in carne necessarium propter uos. Incertum est enim, utrum ex duobus concupiscentiam habens an compellor autem ex duobus, ut illud adiungatur concupiscentiam habens dissolui et esse cum Christo. Sed quoniam ita sequitur multo enim magis optimum, apparet eum eius optimi dicere se habere concupiscentiam, ut cum ex duobus compellatur, alterius tamen habeat concupiscentiam alterius necessitatem; concupiscentiam scilicet esse cum Christo, necessitatem manere in carne. Quae ambiguitas uno consequenti uerbo diiudicatur, quod positum est enim; quam particulam qui abstulerunt interpretes, illa potius sententia ducti sunt, ut non solum compelli ex duobus, sed etiam duorum habere concupiscentiam uideretur. Sic ergo distinguendum est: Et quid eligam ignoro; compellor autem ex duobus; quam distinctionem sequitur concupiscentiam habens dissolui et esse cum Christo. Et tamquam quaereretur, quare huius rei potius habeat concupiscentiam, multo enim magis optimum, inquit. Cur ergo e duobus compellitur? Quia est manendi necessitas, quam ita subiecit: Manere in carne necessarium propter uos.

Vbi autem neque praescripto fidei neque ipsius sermonis textu ambiguitas explicari potest, nihil obest secundum quamlibet earum, quae ostenduntur, sententiam distinguere. Veluti est illa ad Corinthios: Has ergo promissiones habentes, carissimi, mundemus nos ab omni iniquatione carnis

et spiritus perficientes sanctificationem in timore dei. Capite nos. Neminem nocuimus. Dubium est quippe utrum mundemus nos ab omni iniquatione carnis et spiritus, secundum illam sententiam: ut sit sancta et corpore et spiritu; an: mundemus nos ab omni iniquatione carnis, ut alius sit sensus, et spiritus perficientes sanctificationem in timore dei capite nos. Tales igitur distinctionum ambiguitates in potestate legentis sunt. (De doctr. christ. 3, 3-5)

En el paràgraf següent indica que les mateixes normes proposades per desfer les ambigüitats produïdes per una puntuació defectuosa han de seguir-se per a aquelles degudes a la pronunciació.

Quaecumque autem de ambiguis distinctionibus diximus, eadem obseruanda sunt et in ambiguis pronuntiationibus. (De doctr. christ. 3, 6)

Es, però, al llibre quart del *De doctrina christiana* on st Agustí tracta la partició del període i puntuació d'acord amb aquest sistema d'escriptura per membres. La interpretació de període i membres la veiem en el paràgraf que posem a continuació:

Agnoscutur et aliud decus, quoniam post aliqua pronuntiationis uoce singula finita, quae nostri membra et caesa, Graeci autem κῶλα et κόμματα uocant, sequitur ambitus siue circuitus, quem περίοδον illi appellant, cuius membra suspenduntur uoce dicentis, donec ultimo finiatur. Nam eorum, quae praecedunt circuitum, membrum illud est primum quoniam tribulatio patientiam operatur, secundum patientia autem probationem, tertium probatio uero spes. Deinde subiungitur ipse circuitus, qui tribus peragitur membris, quorum primum est: spes autem non confundit, secundum: quoniam caritas dei diffusa est in cordibus nostris, tertium: per spiritum sanctum, qui datus est nobis. (De doctr. christ. 4, 11)

En aquest text en certa manera es deixa veure què és per a st Agustí un període i què és un membre. Tal vegada serà important remarcar la frase *cuius membra suspenduntur uoce dicentis*, on s'insisteix en la importància de la lectura en veu alta sobretot pel que fa referència als membres, cosa que ja havia fet el propi st Agustí i que seguiran fent els gramàtics.

Pel que toca als incisos, veurem en un altre paràgraf el tractament, i en certa manera definició, que els dona aquest autor. Aquests incisos, barrejats en el període amb membres, veurem que responen a esquemes generalment curts i que dins el camp de l'estilística tenen noms ben coneguts. De totes maneres, i apart de l'incís, es donen més referències per al estudi dels membres i del nombre de membres d'un període.

Porro autem qui nouit, agnoscit, quod ea caesa, quae κόμματα Graeci uocant, et membra et circuitus, de quibus paulo ante disserui, cum decentissima uarietate interponerentur, totam istam speciem dictionis, et quasi eius uultum, quo etiam indocti delectantur mouerenturque, fecerunt. Nam unde coepimus hunc locum inserere, circuitus sunt: primus minimus, hoc est bimumbris; minus enim quam duo membra circuitus habere non possunt, plura uero possunt; ergo ille primus est: Iterum dico, ne quis me existimet insipientem esse. Sequitur alius trimembris: Alioquin uelut insipientem suscipite me, ut ego modicum quid glorier. Tertius qui sequitur, membra habet quattuor: Quod loquor, non loquor secundum deum, sed quasi in stultitia, in hac substantia gloriae. Quartus duo habet: Quoniam quidem multi gloriantur secundum carnem, et ego gloriabor. Et quintus duo: Libenter enim sustinetis insipientes, cum sitis sapientes. Etiam sextus bimumbris est: Toleratis enim, si quis uos in seruitutem redigit. Sequuntur tria caesa: Si quis deuorat, si quis accipit, si quis extollitur. Deinde tria membra: Si quis in faciem uos caedit, secundum ignobi-

litatem dico, quasi nos infirmati simus. Additur trimembris circuitus: In quo autem quis audet (in insipientia dico), audeo et ego. Hinc iam singulis quibusque caesis interrogando positis singula itidem caesa responsione redduntur tria tribus: Hebraei sunt? Et ego. Israhelitae sunt? Et ego. Semen Abrahae sunt? Et ego. Quarto autem caeso simili interrogatione posito non alterius caesi, sed membri oppositione respondet: Ministri Christi sunt? (insipiens dico) super ego. Iam caesa quattuor sequentia remota decentissime interrogatione funduntur: In laboribus plurimum, in carceribus abundantius, in plagis supra modum, in mortibus saepius. Deinde interponitur brevis circuitus, quoniam suspensa pronuntiatione distinguendum est: A Iudaeis quinquies, ut hoc sit unum membrum, cui conectitur alterum: quadraginta una minus accepi. Inde redditur ad caesa et ponuntur tria: Ter uirgis caesus sum, semel lapidatus sum, ter naufragium feci. Sequitur membrum: nocte et die in profundo maris fui. Deinde quattuordecim caesa decentissimo impetu profluunt: In itineribus saepe, periculis fluminum, periculis latronum, periculis ex genere, periculis ex gentibus, periculis in ciuitate, periculis in deserto, periculis in mari, periculis in falsis fratribus; in labore et aerumna, in uigiliis saepius, in fame et siti, in ieiuniis saepius, in frigore et nuditate. Post haec interponit trimembrem circuitum: Praeter illa quae extrinsecus sunt, incursus in me cotidianus, sollicitudo omnium ecclesiarum. Et huic duo membra percontatione subiungit: Quis infirmatur, et ego non infirmor? quis scandalizatur, et ego non uror? Postremo totus iste quasi anhelans locus bimembri circuitu terminatur: Si gloriari oportet, in his, quae infirmitatis meae sunt, gloriabor. Quod uero post hunc impetum interposita nerratiuncula quodammodo requiescit et requiescere auditorem facit, quid decoris et delectationis habeat, satis dici non potest. (De doct. christ. 4, 13)

Observem a títol d'exemple que la condicional en un cas encapçala membre

TOLERATIS ENIM.

SI QUIS UOS IN SERUITUTEM REDIGIT'

i en un altre fa la mateixa funció amb una sèrie d'incisos:

SI QUIS DEUORAT.

SI QUIS ACCIPIT.

SI QUIS EXTOLLITUR.

Aquest cas ens fa pensar en la incongruència de les teories de Dositeu i Diomedes en fer entrar una puntuació gramatical davant d'un esquema sintàctic, com pot ser la condicional, dins un context de *subdistinctio*, *media distinctio* o, *adhuc*, de *distinctio plena*. L'única solució possible és d'acceptar-la dins una *distinctio* considerada com a terme genèric de puntuació, sigui la que sigui, més feble o més forta. I aquesta anotació es podria fer per a altres exemples dels gramàtics esmentats, com és la puntuació davant d'*et*, que per ser una paraula molt freqüent és més possible veure com no sempre és puntuada i com, quan és puntuada no sempre es segueixen els mateixos criteris. I per bé que ho recomanin els gramàtics, Quintilià i el propi st Ambrós¹, ni uns ni altres (i ja no parlem de la puntuació dels manuscrits) respecten la seva regla en els exemples de membres i incisos que ens donen.

Una altra observació a fer és l'ús de *distinctio* per part de st Agustí com a *distinctio plena* en el següent exemple:

deinde interponitur breuis circuitus, quoniam suspensa pronuntiatione distinguendum est. (De doct. christ. 4, 13)

(1) AMBROSII, *In psalm. 118. serm. 18,33,2.*

En aquest text, un altre cop, hem de remarcar la insistència que fa st Agustí a gairebé tots els llocs sobre la relació profunda entre la puntuació i pausa en la lectura o pronunciació d'un text.

I de la mateixa manera que a st Agustí és difícil delimitar exactament i segons normes gramaticals la diferència entre membre i incís (i per tant entre *subdistinctio* i *media distinctio*), la limitació del període, que sí que sembla clara en altres autors, no s'hi veu gaire en l'exemple que segueix:

Consequenter denuntiatur futura sub iniquo rege appropinquare captiuitas, cum adiungitur: Qui separati estis in diem malum et appropinquatis solio iniquitatis. Tunc subiciuntur merita luxuriae: Qui dormitis in lectis eburneis et lasciuitis in stratis uestris, qui comeditis agnum de grege et uitulos de medio armenti. Non enim ait: Qui separati estis in diem malum, qui appropinquatis solio iniquitatis, qui dormitis in lectis eburneis, qui lasciuitis in stratis uestris, qui comeditis agnum de grege, qui uitulos de medio armenti; quod si ita diceretur, esset quidem et hoc pulchrum, ut ab una pronomine repetito omnia sex membra decurrerent et pronuntiantis uoce singula finirentur; sed pulchrius factum est, ut eidem pronomini essent bina subnexa, quae tres sententias explicarent, unam ad captiuitatis praenuntiationem: Qui separati estis in diem malum et appropinquatis solio iniquitatis, alteram ad libidinem: Qui dormitis in lectis eburneis et lasciuitis in stratis uestris; ad uoracitatem uero tertiam pertinentem: Qui comeditis, inquit, agnum de grege et uitulos de medio armenti, ut in potestate sit pronuntiantis, utrum singula finiat et membra sint sex, an primum et tertium et quintum uoce suspendat et secundum primo, quartum tertio, sextum quinto conec-tendo tres bimembres circuitus decentissime faciat, unum quo calamitas imminens, alterum quo lectus impurus, tertium quo prodiga mensa monstretur. (De doctn. christ. 4, 18)

Aquí es fa una agrupació d'una frase, o millor dit d'un grup de membres, segons dos criteris diferents. D'una banda tot el text és considerat com a conjunt de sis membres. Però segons st Agustí, si tots havessin començat per *qui*, serien sis membres independents (recordem que diu que el període no pot tenir menys de dos membres); donat, però, que només n'hi ha tres que començin per *qui*, subdivisibles a la vegada en dos membres coordinats a cada un d'ells, són considerats com a tres períodes bimembres sense tenir en compte que a cap d'ells no acaba el sentit i, en conseqüència, no poden ser considerats períodes, segons el que aprendrem dels gramàtics, tant dels anteriors com dels posteriors a st Agustí. Tal vegada hauriem d'interpretar aquest fet com una manca de certesa en la terminologia de tota aquesta problemàtica àdhuc en l'època en que va escriure st Agustí. I aquestes observacions es compliquen si hi afegim el següent paràgraf:

Iam uero quod his omnibus adicitur: Et nihil patiebantur super contritione Ioseph siue continuatim dicatur, ut unum sit membrum, siue decentius suspendatur: Et nihil patiebantur et post hanc distinctionem inferatur: super contritione Ioseph atque sit bimembris circuitus; miro decore non dictum est: nihil patiebantur super contritione fratris, sed positus est pro fratre: Ioseph, ut quicumque frater proprio significaretur eius nomine, cuius ex fratribus fama praeclara est, uel in malis quae pendit uel in bonis quae rependit. Iste certe tropus ubi Ioseph quemcumque fratrem facit intellegi, nescio utrum illa, quam didicimus et docuimus, arte tradatur. Quam sit tamen pulcher et quemadmodum afficiat legentes atque intellegentes, non opus est cuiquam dici, si ipse non sentit. (De doct. christ. 4, 20)

Quina és exactament la diferència entre membre i període? La mateixa frase segons *continuatim dicatur* o *decentius suspendatur* després de *patiebatur* és membre o

període bímembre. El problema és el mateix d'abans. Si a *Ioseph* no acaba el sentit tindrem un membre o dos, segons es faci o no pausa, però englobats dins un mateix període. Si, en canvi, el sentit acaba, haurem d'acceptar o bé el període bímembre o, si no es fa pausa, un període d'un sol membre (cosa que no admet *st Agustí*). En aquest sentit sí que s'explica, però, el que un període d'un sol membre sigui anomenat membre i no període, tant per les freqüents observacions dels rêtors sobre aquest aspecte com per la mateixa etimologia de la paraula.

Podem afegir com a document un altre text on es posen exemples de membres:

Et quam pulchre ista omnia sic effusa, bimembri circuitu terminantur: Non alta sapientes, sed humilibus consentientes! et aliquanto post: In hoc ipso inquit, perseverantes reddite omnibus debita, cui tributum tributum, cui uectigal uectigal, cui timorem timorem, cui honorem honorem. Quae membratim fusa clauduntur etiam ipsa circuitu, quem duo membra contextunt: Nemini quicquam debeatis, nisi ut inuicem diligatis. Et post paululum: Nox praecessit, inquit, dies autem adpropinquavit. Abiciamus itaque opera tenebrarum et induamus nos arma lucis, sicut in die honeste ambulemus, non in comessionibus et ebrietatibus, non in cubilibus et impudicitis, non in contentione et aemulatione, sed induite dominum Iesum Christum et carnis prouidentiam ne feceritis in concupiscentiis. Quod si quisquam ita diceret "et carnis prouidentiam ne in concupiscentiis feceritis", sine dubio aures clausula numerosiore mulceret, sed grauior interpretes etiam ordinem maluit tenere uerborum. (De doct. christ. 4, 40)

ELS RÈTORS MENORS

Com per a st Agustí, també per als rêtors menors la puntuació és una eina útil per a desfer ambigüitats. Posem dos exemples, el primer de l'*Ars Rhetorica* de Fortunacià i el segon de Juli Víctor.

Ambiguitas quot modis fit?... Per distinctionem quem ad modum? ut: "quidam duos amicos habebat, alterum nomine Laesium, alterum Milesium; testamento ita cauit: amicus meus heres esto milesi: contendunt de hereditate Laesius et Milesius." (HALM, pàg. 99, 26-8)

Ambiguitas... per distinctionem fit sic: "Periurus ter dena milia soluat: periurat quidam semel; petuntur ab eo triginta milia". Hic enim totum in distinctione consistit, utrum pronunties "periurus ter", an uero "periurus" et distinguas, et sic postea adicias "ter dena milia det". (HALM, pàg. 383, 10-13)

Per uoluntatem uero fit ambiguitas, cum tota quaestio in uoluntate scriptoris consistit, ueluti: "meretrices, si ancillas habeant, publicae sint": hic enim neque distinctio discernere potest quaestionem, nec de nominis similitudine altercatio nascitur, sed tantum quid lex uoluerit quaeritur, utrum meretricès publicas esse an ancillas an utrasque.
(HALM, *ibid.* 16-20)

Observem en aquest últim text un cas d'ambigüitat no resolta, deguda segons Juli Víctor a la *uoluntas scriptoris*, que ens recorda les frases *in potestate legentis* i *in potestate pronuntiantis* de st Agustí (*De doct. christ.* 3,5 i 4,18 respect.)

Quant a l'estructura periòdica de la frase, tenim abundància d'exemples, el més complet dels quals és segurament el d'Aquila Romà:

Est igitur omnis oratio aut soluta, nulla inter se necessitate numerorum, neque composita membris quibusdam uel determinata certa circumscriptione uerborum. Ea plerumque in sermone assiduo et in epistolis utimur: interponitur autem et iudicialibus orationibus, ubi aliquid simile et proximum sermoni uolumus effingere. Aut perpetua, quam Graeci εἰρομένην λέειν appellant, quae ita conectitur, ut superiorem elocutionem semper proxima sequatur atque ita seriem quandam significatus rerum explicet. Ea praecipue historiae et descriptioni conuenit, quae tractum et fustum genus eloquendi, non conuersum neque circumscriptum desiderat. Habet et saepe in iudiciali genere dicendi usum necessarium, si quando quasi decursu quodam uti uolumus, ut illa se habent in oratione Miloniana: Occidi, occidi non Spurium Maelium, qui an nona leuanda iacturisque rei familiaris et cetera. Alia autem quae ex ambitu constat, quem ambitum Graeci περίοδον appellant. Est autem ea, quae sententiam certa quadam circumscriptione definit atque determinat, qualis est haec: Si quantum in agro locisque desertis audacia potest, tantum in foro et in iudiciis impudentia ualeret, non minus nunc Aulus Caecina cederet Sex. Aebutii impudentiae, quam tum in ui faciunda cessit audaciae. Sed hic antus (SIC) constat ex membris, quae κῶλα Graeci uocant, et ex caesis, quae κόμματα appellant. Membrum quidem est pars orationis ex pluribus uerbis absolute aliquid significans, hoc modo: Etsi uereor, iudices, ne turpe sit pro fortissimo uiro dicere incipientem timere. Caesum autem est pars orationis, nondum ex duobus aut ex pluribus uerbis quicquam absolute significans, hoc modo: Etsi uereor, iudices, ne turpe sit. Nonnumquam tamen caesam dicimus orationem, quotiens non efficiuntur membra ex connectione uerborum, sed singula quoduis significantia proferuntur ad istum modum: Quis est iste Lollius, qui sine ferro

ne nunc quidem tecum est? Quis est iste Lollius? armiger Catilinae, stipator tui corporis, concitator tabernariorum, percussor, lapidator fori, depopulator curiae. Et alibi apud eundem oratorem: Comites illi delecti manus erant tuae: ut quisquis te familiaritate attigerat, ita maxime manus tua putabatur. Constat autem ambitus ex duobus membris, ex tribus membris, ex quattuor, interdum et sex, etsi nonnulli ex uno membro ambitum putant posse compleri, quam μονόκλον ^{περίοδον} appellant. Ego autem non uideo, quem ad modum periodos cognominetur et non potius colon, si unum sit. (HALM, pāgs. 27,12-28,18)

A aquesta teoria segueixen unes consideracions que pel seu interès reproduim:

His demonstratis, quae et ipsa possit aliquis figuris elocutionis adnumerare, ceteras persequemur, si illud praedixerimus, optimam et efficacissimam orationem futuram, si et hos ambitus habuerit, de quibus diximus, et in quibusdam partibus continuationem illam perpetuae elocutionis assumpserit, et nonnumquam caesis interrupta fuerit. Nam ubi omnia periodis explicantur, satietatem et fastidium ex similitudine parit: qualia scripta eorum, qui Isocraten male imitati sunt, quippe cum ipse Isocrates in hoc genere a quibusdam improbetur. At ubi semper continuatur oratio, nec cola quasi respirationes ex interuallis atque definitionibus periodorum interponuntur, et audientem et dicentem fatigat. Vbi uero caesa semper oratio est, nihil a sermone imperitorum differre uidetur. Quare permiscenda sunt haec et rebus pro condicione earum accommodanda. (HALM, pāg. 28, 19-30)

Aquila no fa cap menció a la puntuació, però parla de les pauses produïdes per la divisió del període en membres (cola quasi respirationes ex interuallis atque definitionibus periodorum).

Juli Víctor fa una breu, però concisa i clara, definició de període, membre i incís:

Est etiam eloquendi triplex forma; nam aut comma aut colon aut periodos dicitur. Comma concisa in singulas partes brevis oratio, ut est illud apud M. Tullium: abiit, excessit, euasit, erupit. Colon uero per membra definitae breuiter dictiones, ut est apud eundem: Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quam diu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Periodos uero longo ambitu et pleno circuitu orationis circumacta conuersio, ut: Etsi uereor, iudices, ne turpe sit pro fortissimo uiro dicere et cetera omnia totius principii, quae magno orbe circumacta uoluntur: quae differentia, prout res et orationis aut magnae aut paruae aut cum impetu exsurgentis aut contra tranquillioris ratio poposcerit, erit usurpanda dicendi.

(HALM, pág. 439, 20-31)

En un altre estil i en vers, tenim l'explicació del *Carmen de figuris*:

*Particulae membra efficiunt, haec circuitum omnem.
Particula est comma, ut uersu tria commata in illo:
"Arcadiam petis, immensum petis, haud tribuam istud."
Membra ea sunt quae cola uocant; ea circuitum explent:
"Nam qui eadem uult ac non uult", colon facit unum;
Huic adiunge sequens: "is demum est firmus amicus".
Circuitus, peri quam dicunt odos, orta duobus
Membris, ut praedicta, uenit tetracolon adusque:
Nam si plura itidem iungas, oratio fiet.*

(HALM, pág. 63,5-64,2)

Fortunacià fa referència al fet però no l'explica. El text és el següent:

Quae sunt principales eius species? κόμμα, id est caesum, μέλος, id est membrum, περίοδον, id est circuitus. (HALM, pág. 127, 8-9)

Sant Isidor li dedica en el seu llibre *De rhetorica* un paràgraf i ho explica de la següent manera:

Componitur autem instruiturque omnis oratio commate et colo et periodo. Comma particula est sententiae, colon membrum, periodus ambitus uel circuitus: fit autem ex coniunctione uerborum comma, ex commate colon, ex colo periodus. Comma est iuncturae finitio, ut puta: Etsi uereor, iudices, ecce unum comma; sequitur et aliud comma, ne turpe sit pro fortissimo uiro dicere, et factum est colon, id est membrum, quod intellectum sensui praestat; sed adhuc pendet oratio, sicque deinde ex pluribus membris fit periodos, id est extrema sententiae clausula, ita: ueterem iudiciorum morem requirunt. Periodos autem longior esse non debet, quam ut uno spiritu proferatur. (HALM, pàg. 516, 6-15)

Clodià és l'únic dels rêtors que posa exemples de Virgili, és a dir, en vers, i fa, és clar, referència als peus mètrics.

Colon pars integris pedibus impleta, ut defecisse uidet sua: comma pars uersus imperfecta, ut arma uirumque cano. (HALM, pàg. 590, 15-16)

Rufí, que considera la importància de la puntuació en un còdex, sobretot a les Sagrades escriptures, repeteix l'estructura de quatre membres en el període i el compara amb un període o estrofa de quatre hexàmetres.

*Dicere Musa iubet, me dicere iussit Apollo
"circuitum" orator quot "membris" reddere debet:
uos Phoebi comites, animis haec condite uestris
et memorem doctis componite mentibus artem.
Non unum natura dedit nos ferre laborem
legibus altermis quae pulchras iunxerat artes:
Quattuor e "membris" plenum formare uidemus
rhetora "circuitum"; sic ambitus ille uocatur.
Quattuor hexametris hunc uersibus aspicias aequum.
(HALM, pàg. 576, 28-36)*

Com a figures retòriques relacionades amb la divisió en membres, tenim diverses al·lusions al *tricolon* i a l'*isocolon*; igualment hi ha la *iteratio* de la qual diu el *Carmen de figuris* v. 49:

Si uerbum diuerse iteres distinctio fiet.

L'única menció de la *subdistinctio* es fa també al *Carmen de figuris*, però possiblement pel fet d'estar en vers, l'explicació no té res de precisa:

Subdistinctio fit, cum rem distinguimus ab re.

"Dum fortem, qui sit uacors, comemque uocat se,

Quom sit prodigus, et clarum, qui infamis habetur."

(HALM, pàg. 67, 115-17)

Del tractament que fan els rêtors menors de la puntuació en concret, podem dir que el fet de col·locar un punt és considerat per ells com a feina dels gramàtics i, en conseqüència, no dediquen dins una art retòrica cap apartat específic sobre puntuació ni fan tampoc cap referència als tres diferents tipus de punts sobre els quals tant s'extenen els gramàtics. Pel que fa, però, a l'estructura de la frase periòdica, dividida en membres, sí que fan consideracions similars a les dels gramàtics, perquè això ja entra dins el seu camp, sobretot si s'ha d'aconsellar un tipus o altre de discurs segons la temàtica o si s'ha de fer referència a una determinada figura, com pot ser la *iteratio*, on es diu clarament que s'ha de puntuar. En resum, si no hi ha en els rêtors una sistematització com als gramàtics, si que hi ha, en canvi, referències que ens mostren que la puntuació i la divisió del període tenen per a ells importància, però que ho consideren cosa ja sabuda per un que estudia retòrica, ja que l'ensenyament gramatical és anterior al retòric i aquest insisteix més en aspectes considerats superiors que no pas en altres, importants certament, però ja sabuts.

CAPÍTOL TERCER

DOCTRINES DE FONTS GRAMATICALS

PROBUS

Probus és el primer gramàtic, segons les nostres notícies, interessat per la problemàtica de la puntuació a Roma, del qual se'ns conservin escrits fent referència al tema. El testimoni que ens dóna Suetoni¹ va encara més lluny: "*Multaeque exemplaria contracta emendare ac distinguere et adnotare curavit, soli huic nec ulli praeterea grammaticae parti deditus.*"

Es llàstima que el fragment que conservem sobre la partició del període sigui tan poc explícit:

ex littera syllaba nascitur, ex syllaba pes, ex pede comma, ex commate uersus, ex uersu colon, ex colo periodos. Comma est [ut] cum particula uersus uim sensus ostendit, ut "o pater"; colon, cum in fine uersus ex maxima parte sensus concluditur, ut

o parte o hominum rerumque a. p.

periodos est, cum protractus per multa sensus sequenti uersu plenius explicatur, ut

o pater, o hominum rerumque aeterna potestas.

Namque aliud quid sit, quod iam implorare queamus?

(G.L.K.,

Si bé diu que l'incís neix del peu, en l'exemple que posa *pes* i *comma* coincideixen (*o pater*= dàctil i incís al mateix temps, quan segons altres gramàtics en coincidir pausa i final de peu no resulta incís sinó membre). I quan diu *ex uersu colon*, podem veure que el concepte de *colon* d'una banda sembla que suposa una extensió més llarga que el vers, però, per l'explicació que fa després, sembla que coincideixi més amb els membres de la prosa que amb les teories que els altres gramàtics exposaran en parlar de *cola* al vers.

(1) SVETONII, *De grammaticis et rhetoribus*. 24,3.

No ens estranyem. Aquest tipus d'observacions ja les fa Steup¹ quan parla de la problemàtica de la puntuació a Probus.

DOSITEU

D'entre tots els gramàtics, Dositeu és el primer i potser, juntament amb Diomedes, el més explícit en les doctrines sobre puntuació. Considera el senyal de puntuació com a signe de silenci (*silentii nota*, G.L.K., VII, pàgs. 380 i 428). Assenyala la necessitat de pauses per respirar. Distingeix les tres classes de punt segons la importància de la pausa i fa l'observació de diferenciamment entre *distinctio* com a terme genèric per puntuació i com a *distinctio plena*. A més, dóna les normes, podriem dir gramaticals, d'on s'ha de puntuar; normes que més tard repetirà Diomedes:

ARS GRAMMATICA. DE DISTINCTIONE.

Distinctio est silentii nota, quae in legendo dat copiam spiritus recipiendi, ne continuatione deficiat. hae tres sunt, quarum diuersitas tribus punctis diuerso loco positis indicatur. ubi plenus est sensus, punctum ad caput litterae ponimus, et est liberum cessare prolixius. ubi sensu nondum pleno respirari oportet, ad mediam litteram dabimus punctum. ubi sub ipsum finem implendi sensus ita suspendimus, ut statim id quod sequitur subicere debeamus, imam litteram puncto notamus. (G.L.K., VII, pág. 380)

Distinctio est silentii nota cum sensu terminato. huius autem signum est punctum supra uersum positum. subdistinctio est diuturnitas quaedam temporis differens orationem ad sen-

(1) *Ceterum haec grammaticorum Latinorum inferioris aetatis praecepta neque satis dilucida sunt. et satis inter se discrepant. (STEUP, I., De Probis grammaticis. pág 24)*

tentiae qualitatem. huius autem signum est punctum sub uersu positum, ut est illud,

et si fata deum, si mens non laeua fuisset,
impulerat ferro Argolicas foedare latebras,

Troiaque nunc staret, Priamique arx alta maneres.

non enim similiter ut in distinctione silentium interpositum tacere permisit. media uel mora est silentium legitimae distinctionis subdistinctionisque medium obtinens locum, quae hoc solum seruat officium, ut legentis spiritum leuissima respiratione refoeat et nutriat. sic enim pronuntiando reticere quis debet, quoad spirat, quia spiritus ipse a defectione uincatur, deinde uires resumat. multae autem causae mediae huius lectionis, primum ne confundantur quae dicola uel tricola ponuntur; deinde ut actus uerborum emineat et luceat, qui ex aliquo uenit affectu uel indignatione seu miseratione conlata, aut certe quadam artatione sermonis quae emphaticos a poetis * siquis itaque sine media spiritus suspensione pronuntiauerit

aut hoc inclusi in ligno occultantur Achiui

aut haec in nostros fabricata est machina muros

inspectura domos uenturaque desuper urbi

aut aliquis latet error equi ne credite Teuceri,

confunditur ratio compositionis generali nomine ligni machinae equi. et

lectumque iugalem,

quo perii, super imponam:

hoc enim uoluit intellegi Dido, non esse lectum iugalem, quo perierit. immorandum est ergo et respirandum post "iugalem" et sic inferendum cum ὑποκρίσεως affectu "quo perii". distinguere autem oportet ante similitudines, quas Graeci parabolas uocant, et ante redditas ἀνταποδόσεις, et siquando a persona ad personam transitus erit factus, et ante "aut" coniunctionem et ante casum uocatiuum et ante "sed" et ante "quoniam" et ante interrogatiua, ut

quis deus, o Musae, qui nobis extudit artem,

unde noua ingressus hominum experientia cepit?

post interrogatiua, ut

Musa mihi causas memora. (G.L.K., VII, pag. 428)

FESTUS

Al *De uerborum significatu*, Festus pren una doble accepció de *perihodos*, la literària i la que fa referència a les carreres¹.

Perihodos dicitur et in carmine lyrico pars quaedam et in soluta oratione uerbis circumscribta sententia; et in gymniciis certaminibus perihodon uicisse dicitur, qui Pythia, Isthmia,
(ed. LINDSAY, Leipzig (Teubner) 1913, pàg. 236)

Si bé l'aportació de Festus al coneixement del que és el període no es pot considerar excessivament important ni clara, sí que cal destacar la diferenciació entre període en el vers i en la prosa, pel que posteriorment ens diran alguns autors sobre la diferència entre membre i incís a la prosa i al vers.

ATILI FORTUNACIÀ

Atili Fortunacià parla de membres i incisos al vers. Uns i altres es diferencien en que el final de membre coincideix amb final de peu i, en canvi, l'incís és una part del vers que acaba quan un peu encara no s'ha acabat de completar.

ATILII FORTUNATIANI ARS. DE COLO ET COMMATE.

Colon est pars siue partes uersus pedibus impletæ, ut "defecisse uidet sua"; habet enim tres pedes integros: comma pars uersus siue partes imperfectæ, ut "arma uirumque cano"; habet enim duos integros pedes et dimidium. et colon dictum quasi a corpore abscisum integrum membrum, comma uero quasi

(1) Per la relació entre el període en l'escriptura i en les carreres vegeu WILKINSON, L. P., *Golden latin artistry*. Cambridge Univ. Press, 1970² pàgs. 167-88.

trunca pars membri a corpore amputata. Nunc dicere aggredior metra principalia, quae a Graecis prototypa et archigona dicuntur. cetera enim ex his nata sunt, quae mutilata per cola et commata aut partibus adglutinantur similibus aut sola ponuntur. Et sumunt uel a pedibus nomina ex quibus constant, ut dactylica et anapestica; uel ab inuentoribus, ut phalaecia uel sotadica; uel... (G.L.K., VI, pàgs. 282-3)

DONAT

La novetat que aporta Donat a les teories de la puntuació és la relació entre les tres puntuacions (*distinctio, subdistinctio i media distinctio*) i les parts es. que hom divideix el període (*periodus, cola, commata*). Destaquem també l'observació que fa, quant a aquesta última divisió de la sentència, referint-la precisament al moment en que es fa la lectura del text:

DONATI ARS GRAMMATICA. DE POSITURIS.

Tres sunt omnino positurae uel distinctiones, quas Graeci ῥέσεις uocant, distinctio, subdistinctio, media distinctio. distinctio est, ubi finitur plena sententia: huius punctum ad summam litteram ponimus. subdistinctio est, ubi non multum superest de sententia, quod tamen necessario separatum mox inferendum sit: huius punctum ad imam litteram ponimus. media distinctio est, ubi fere tantum de sententia superest, quantum iam diximus, cum tamen respirandum sit: huius punctum ad mediam litteram ponimus. in lectione tota sententia periodos dicitur, cuius partes sunt cola et commata [id est membra et caesa]. (G.L.K., IV, pàg. 372)

CARISI

Sabem per l'índex de l'*Ars Grammatica* de Carisi que també ell havia dedicat capítols a l'accent, signes de puntuació, *discretio*, pronunciació, ... *separatio*, *mora*, *distinctio* i *subdistinctio*.

CHARISII ARTIS GRAMMATICAE LIB. VI.

de accentu et posituris, discretione, pronuntiatione, modulatione, continuatione, separatione, mora, distinctione, subdistinctione. (G.L.K., I, pàgs. 5-6)

DIOMEDES

Juntament amb el testimoni de Dositeu, és possiblement Diomedes el gramàtic que més es compromet en l'explicació del fet de la puntuació.

DIOMEDIS ARTIS GRAMMATICAE LIB. II.

Pronuntiatio est scriptorum secundum personas accommodata distinctione similitudo, cum aut senis temperamentum aut iuuenis proteruitas aut feminae infirmitas aut qualitas cuiusque personae ostendenda est et mores cuiusque habitudinis exprimendi.

Discretio est confusarum significationum perplana significatio, quae ostenditur modis quinque, continuatione separatione distinctione subdistinctione uel mora.

Continuatio est rerum contexta dictio, ut

Scythiam septemque triones.

Separatio est secretio rerum natura iunctarum quae in ambiguitatem cadunt, ut

cum Turni iniuria matrem

admonuit ratibus sacras depellere taedas.

hic enim mater cum Turno iuncta est, quae ambiguitatis uitandi causa separari debet, ut sit agnitio quae mater; et sacras

taedas expresse legendum, ut abominandas ostendas, ut
auri sacra fames

taedae enim nusquam abominandae sunt quam illic ubi incendia facturæ, quoniam sunt ipsae naturaliter sacris adcommodatae.

DE POSITURIS

Lectioni posituras accedere uel distinctiones oportet, quas Graeci Θέσεις uocant, quae inter legendum dant copiam spiritus reficiendi, ne continuatione deficiat. Hae tres sunt, distinctio, subdistinctio, media distinctio siue mora uel, ut quibusdam uidetur, submedia. Quarum diuersitas tribus punctis diuerso loco positis indicatur. Distinctio quid est? appposito puncto nota finiti sensus uel pendentis mora. quot locis ponitur? tribus. quibus? summo, cum sensum terminat, et uocatur finalis a nobis a Graecis τελεία; medio, cum respirandi spatium legenti dat, et dicitur media, graece , imo, cum lectionis interruptum tenorem aliud adhuc inlatura suspendit, et uocatur a Graecis ὑποστιγμή, a nostris subdistinctio.

Distinctio est nota cum sensu terminato, ubi est liberum cessare prolixius, ita ut neuter sui indigeat, ut est
numina nulla premunt, mortali urguemur ab hoste
mortales.

et est huius nota punctum supra uersum ad caput litterae positum. distinguere autem oportet ante similitudines, quas Graeci παραβολάς uocant, et ante redditas ἀνταποδόσεις, et si quando a persona ad personam transitus fuerit factus, et ante aut coniunctionem, si quidem non ex abundanti ponitur, et ante casum uocatiuum, et ante sed, et ante quoniam, et ante tunc cessante reddita, sed superioribus praepositis, et post interrogatiuum, ut

quis deus, o Musae, qui nobis extudit artem?

unde noua ingressus hominum experientia cepit?

hic enim oportet distinguere et sic inferre,

pastor Aristaeus fugiens Peneia Tempe

et cetera; et ante interrogatiuum, ut

Musa mihi causas memora.

DE SUBDISTINCTIONE

Subdistinctio est silentii nota legitimi, quae pronuntiatio-
nis terminus sensu manente ita suspenditur ut statim id quod
sequitur succedere debeat. huius autem nota est punctum
sub uersum positum, ut

Me duce Dardanius Spartam expugnauit adulter?

aut ego tela dedi fouiue cupidine bella?

non enim similiter ut in distinctione silentium interposi-
tum tacere permisit, ut est illud,

et si fata deum, si mens non laeua fuisset.

DE MEDIA SIUE MORA

Mora est leuis in continuatione sensuum interposita discre-
tio legitimae distinctionis subdistinctioisque medium obti-
nens locum, ita ut nec perfecta in totum nec omissa uidea-
tur sed significatione immorandi alterius desideret princi-
pium sensus, et hoc solum modo seruat officium ut legenti
spiritum breuissima respiratione refoueat et nutriat. sic
enim pronuntiando reticere quis debet, quia spiritus ipse
quadam defectione uincatur, deinde resumatur, ut est

ut belli signum Laurenti Turnus ab arce

extulit, et rauco strepuerunt cornua cantu,

utque acris concussit equos, utque impulit arma,

extemplo turbati animi.

multae enim causae sunt mediae huius lectionis, primum se
confundantur quae dicola et tricola ponuntur et talia; de-
inde ut actus uerborum emineat et luceat, qui ex aliquo mo-
ueatur affectu uel indignatione uel miseratione conlata; uel
certe cum quadam artatione sermonis quae a poetis
congeruntur. siquis itaque sine media spiritus suspensione
pronuntiauerit, ut est

aut hoc inclusi in ligno occultantur Achiui,

aut haec in n f m m i d u d u

aut aliquis l e e,

confundetur ratio compositionis in generali nomine ligni at-
que machinae equi. item

lectumque iugalem

quo perii, super imponas,

minus apertum. subdistinguendum enim est pro uoluntate dicentis. hoc enim uoluit intellegi Dido, non esse lectum iugalem quo perierit. inmorandum est ergo et respirandum post iugalem et sic inferendum cum ὑποκρίσεως affectu quo perii. in lectione plena sententia periodos dicitur, cuius partes sunt commata et cola. (G.L.K., I, pāgs. 436-8)

Destaquem la introducció de vocabulari nou per a la denominació de la *media distinctio* (*mora* o *submedia*) així com l'ús de *distinctio* tant per puntuació en general com per la *plena*. Notem que quan sembla que parla de la *distinctio plena* afegeix *distinguere autem oportet ante...*, que segurament hem d'interpretar com a puntuació en general, és a dir, també *subdistinctio* i *media distinctio*, encara que més endavant faci apartats especials per a aquests dos grups de senyals. La més important aportació, però, és quan diu *distinguendum enim est pro uoluntate dicentis* que ens introdueix un aspecte no gramatical sinó expressiu entre els motius i regles de la puntuació.

SERVI

Quant a teories gramaticals, Servi no aporta res de nou. Repeteix, però, l'afirmació que la sentència es diu període *in lectione* i torna a relacionar els tres punts amb les tres parts del període.

COMMENTUM IN DONATUM. DE POSITURIS

Tres sunt positurae uel distinctiones quas θεσεις Graeci uocant, distinctio, subdistinctio, media. distinctio est, ubi finitur plena sententia: huius punctum ad summam litteram ponimus. subdistinctio est, ubi non multum superest de sententia, quod tamen necessario separatim mox inferendum sit:

huius punctum ad imam litteram ponimus. media est, ubi fere tantum de sententia superest, quantum iam diximus, cum tamen respirandum sit: huius punctum ad mediam litteram ponimus. In lectione tota sententia periodos dicitur, cuius partes sunt cola et commata. colon quidam dixerunt membrum, comma caesum. (G.L.K., IV, pāgs. 427-8)

SERGI

Sergi, en canvi, dóna dues noves dades importants: en primer lloc diu que un còdex hom diu que està *distinctus* quan té les tres puntuacions, observació de la qual sovint s'ha deduit que no tots els còdexs eren puntuats, almenys de bon principi. L'altre aspecte que introdueix Sergi és la diferenciació entre *cola-commata* al vers i a la prosa. Mentre al vers són coses diferents, a la prosa una i altra paraula, segons el gramàtic, denominen el mateix, les parts del període, siguin com siguin.

DE DISTINCTIONE (IN DONATUM)

Dicta distinctio est uel positura, quod positum punctum distinguit nostram orationem, etiam distinctio species sit positurae, tamen abusiue pro ipsa positura, hoc est pro ipso genere, accipimus distinctionem. nam cum sit codex emendatus distinctione, media distinctione, subdistinctione, dicitur tamen codex esse distinctus. est igitur distinctio punctum adpositum ad caput litterae plenae sententiae. subdistinctio est punctum adpositum ad imam partem semiplenae orationis. media distinctio est punctum adpositum mediae sententiae suspensae propter respirationem. sciendum est autem quod in lectione textus unius sensus periodus nominatur, ut est "nihilne te nocturnum praesidium palatii, nihil urbis uigiliae, nihil timor populi, nihil omnium bonorum concursus" et cetera. cola autem et commata eiusdem orationis singulae

partes esse noscuntur. uerum meminimus in prosa cola et commata idem esse et unum significare, in uersu uero aliud et diuersum. nam ubi duo liberi pedes sunt, colon dicitur, ut apud Horatium "terrui urbes"; comma uero, quando post duos pedes uel post tres pedes sequitur syllaba, quae partem terminat orationis, ut est in primo uersu Aeneidorum "arma uirumque cano", item "arma uirumque cano Troiae".

(G.L.K., IV, pàgs. 484-5)

DE POSITURIS

Posituras oportet uocemus quas Graeci ΘΕΣΕΙΣ appellant, quae in legendo dant copiam spiritus, ne continuatione deficiat. hae tres sunt, quam diuersitas tribus punctis diuerso loco positis demonstratur in distinctione. ubi enim plenus est sensus, hoc est ubi fit clausula dictionis cuiuslibet, punctum ad caput litterae ponimus: ubi sensus necdum plenus est et respirare oportet, ad mediam litteram damus punctum: ubi suum finem implendi sensus ita suspendimus, ut statim id quod sequitur subicere debeamus, imam litteram puncto notamus. omnis enim res initium habet, sequentiam et clausulam aut, ut dicas hic, initium argumentum statum [declinatio finis sic est positio]. incipis pronuntiare, distinguis particulam sensus sic, ut ostendas superesse quae inferenda sunt, et per gradus pronuntiando clausulam facis; et inde aliud simili modo faciens principium, adtitulans seriem totam ordine demonstra commata [pluraliter dicitur comma et haec commata]. colon enim membrum, comma incisum. comma ipsa est pentemimere in scansione totius uersus. membrum est quod caedimus per commata. (G.L.K., IV, pàgs. 533-4)

MÀRIUS VICTORÍ

Segons el testimoni de Màrius Victorí, ja Varró té en compte la disposició per membres i incisos d'un escrit per a la formació del vers. La interpretació de període, membre i incís de M. Victorí en el vers és una mica confusa i, encara que no és matèria d'aquest treball, sí que hauriem de fer notar alguna contradicció, com quan diu *colon est membrum quod finitis constat pedibus, comma autem in quo uel pars pedis est*. I afegeix com a exemple de colon "arma uirumque cano", quan segons la seva definició seria comma i que altres gramàtics posen com a exemple de comma.

ARTIS GRAMMATICAE LIB. I. DE COLIS METRORUM.

Consideranda praeterea in metris cola, quae latine membra, item comma, quod caesum a nobis proprie dicitur, id est extrema et exigua pars in metris (mensura enim seu modus metrorum huius modi accipietur: nam extremum in his atque ultimum, quod monometron dicitur, constat ex uno pede, maximum uero usque ad periodum decametrum porrigetur). quorum differentia talis est: colon est membrum quod finitis constat pedibus, comma autem in quo uel pars pedis est. erunt itaque cola particulae solutorum metrorum, ut "arma uirumque cano". omnis autem uersus κατὰ τὸ πλεῖστον duo cola diuiditur. abusive autem etiam comma dicitur colon. his quidam adiungunt stichum, id est uersum, sub huius modi differentia, ut sit uersus qui excedit dimetrum [unde et hemistichium dicitur], colon autem et comma intra dimetrum. erit itaque colon, cum integrae fuerint syzygiae; comma uero, cum imperfectae. proprie autem Graeci cola dicunt quaecumque circa iuncturas aut artus porrecta sunt in longitudinem [membra]: unde Euripides καὶ κῶλα κᾶλοις τετραπόου μιμήσομαι

[unde dictum melos, brachia scilicet et femina], nec immerito apud quosdam haec communiter mele appellantur, quae nos carmina interpretamur et membra, quia mele Graeci diuisas membrorum uocant partes. ergo uersus, cum [ex] ea qua con-

iunctus erat parte dissoluitur, cola efficit; cum uero ea qua coniunctus erat parte absciditur, particula, quae diuisa ex eo est, comma dicitur, ut in illis uersus soluantur, in his caedatur. nam periodus, quae latina interpretatione circuitus uel ambitus uocatur, id est compositio pedum trium uel quattuor uel complurium similium atque absimilium, ad id rediens, unde exordium sumpsit, sicut temporis lustrum uel sacrorum trieteris, dicitur in poematis, quando non uersus omnes eodem metri genere panguntur, sed ex uariis uersibus carmen omne compositum per circuitum quendam ad ordinem suum decurrit. περίοδος dicitur omne hexametri uersus modum excedens, unde ea quae modum et mensuram habent metra dicta sunt. subsistit autem ex commatis colis et uersibus.

DE UERSU

Versus est, ut Varroni placet, uerborum iunctura, quae per articulos et commata at rhythmos modulatur in pedes.

(G.L.K., VI, pàgs. 53-5)

CLEDONI

L'explicació de Cledoni, encara que és breu, parla per ella sola: identifica gairebé *positura* amb part del període o pausa. I els exemples que aporta són nous.

DE POSITURIS

"Positurae" a ponendo dictae. Unde et "theses" dictae. Vt est illud Terentii. "Facio te apud illum deum". Media est "Principio caelum ac terras camposque liquentes Lucentemque globum Lunae Titaniaque astra". propter longum sensum, ut habeamus dilationem respirandi. -"Periodos" est conclusio totius sensus. "comma" est caesura finita cum sensu, ut "Caesar in arma furens". "Colon" est caesura curta, ut "Italianam fato profugus". (G.L.K., V, pàg. 34)

POMPEU

Per a Pompeu la puntuació ajuda en primer lloc a la lectura i és important per evitar ambigüitats.

Si male distinguas potest errare puer et dicere "interea loci" et facere inde duas partes orationis cum debeas subter facere hyphen... (G.L.K., V, pàg. 130)

Però engloba dins el concepte de *distinctio* altres signes diacrítics que normalment no estan relacionats de forma directa amb la puntuació i les diverses parts del període.

Quod si uis codicem distinguere, ita distingue. Quando uis acutum accentum facere, lineam a sinistra parte in dexteram partem rursus ducito. Quando uis grauem a summa sinistra in dexteram descendito. Quotiens uis circumflexum de graui et de acuto fac... (G.L.K., V, pàg. 132)

En canvi quan parla de *positurae* ja es refereix al sistema de puntuació i el relaciona amb incisos, membres i període. Entre els oradors no fa diferència entre *colon* i *comma*. I entre els poetes la diferència és la dels altres gramàtics. Fa referència al període de quatre membres però posa exemples de Ciceró on aquesta norma no es compleix:

DE POSITURIS

De posituris quod tractat nihil est. Docet quem ad modum distinguatur codex. Si uis plenum sensum designare, punctum pone ad summam litteram; si uis medium, ad mediam litteram pone punctum; si uis ostendere modicum superesse de sensu, ad imam litteram pone punctum. Ita debes discernere: quando plenus est et integer sensus, ad summam litteram ponimus punctum; quando medius est, ut puta quantum dixeris tantum supersit, ad mediam ponimus; quando paululum superest et

suspendendum est, ad imam litteram ponimus. Plane "cola" et "commata" non sunt partes orationis, sed partes "periodi"; id est non sunt "membra" quaedam continua, sed partes sunt continuorum membrorum. Vt puta oratio, quando integra est, "periodos" est. Partes ipsius "periodi", "cola" et "commata" sunt. Vt puta "quousque tandem abutere Catilina" non est caput, sed "colon" est; "quam diu iste furor tuus nos eludet" colon est; "quem ad finem sese iactabit audacia" "colon" est; "nihilne te nocturnum praesidium palatii" "colon" est. Puta "si quis uestrum iudices, aut eorum qui adsunt forte mirantur me." "Cola" sunt ista omnia. Vbiubi suspendendus est sensus ita ut nec iam uideatur expletus nec desit aliquid, "colon" dicitur. Ergo "periodos" est integra oratio, integrum caput. Partes autem ipsius capitis appellantur "cola" et "commata". Hoc quidem apud oratores indifferens est. Apud poetas multum interest inter "colon" et "comma". Nam ubi post duos pedes superest syllaba, "comma" est. Vbi post duos pedes nihil, "colon" est. Vt puta "arma uirumque cano": "armaui/rumqueca/no"; ecce post duos pedes superest syllaba; ecce hoc appellatur "comma". Si dicas "tityre maxime", "tityre/maxime" duo sunt dactyli; ecce nihil superest; sed ipsi pedes finiunt ipsam elocutionem, quae appellatur "colon". Apud oratores "incisum" dicimus et "protentum". "Protentum" dicimus quotiens post pedes legitimos superest syllaba. "Incisum" dicimus quotiens finit sensus, ubi pedes finit. (G.L.K., V, p̄ag. 133)

DE INTERIECTIONE

"Periodos" dicitur continuatio. Huius partes sunt "cola" et "commata". Et non dixit quem ad modum fiant, aut quare quaerantur "periodi", aut qui sint "periodi", uel quae "periodi"; nam feminino genere dicimus hoc nomen (uel quae sint uel quare). Commemorauit "cola" et "commata". Noluit hanc rem ostendere. Hoc tamen scire debes: pertinere ad oratores, non ad grammaticos. Re uera ars ista scripta est, ut materiam

potius dederit tractandi quam ipse tractauerit. Noluit dilatare ut doceret aperte. Ergo tu hoc scire debes: ista res inuenta est propter compositionem. Vt sciamus quo modo debeamus elocutiones componere, ob hanc causam inuenta est ista res. "Periodi" et "commata" et "cola" propter istam causam inuenta sunt. Quaesitum est apud plurimos quibus locis debeamus componere, utrum in "periodo". Peritiores dicunt in "colis" et in "commatibus". Interim quid sit "colon" uel "comma" audi. "Colon" dicitur quotienscumque integri pedes determinant sensum. "Comma" dicitur quotienscumque post integros pedes superest syllaba, quae determinat sensum. Puta si dicas "optimus omnium" "optimus/omnium" duo dactyli sunt; ergo "colon" est. "Arma uirumque cano" "armaui/rumqueca/no" "no" superest syllaba, quae partem terminat orationis. Hoc "comma" uocauerunt. Ergo sic "colon" dicunt quotienscumque pedes integri determinant partem orationis. "Commata" dicunt quotienscumque super pedes integros aliquid superfluit. Ex istis "colis" et "commatibus" dicimus "periodon". Et dixerunt quattuor esse necessaria "cola". Ergo plerique in "periodo" dixerunt componendum esse. Alii periti dixerunt et in "colo" et in "commate" componere nos debere. Et dixerunt quattuor esse necessaria "cola". Sed quid ad rem? Potes et uiginti facere "cola", et decem, et quindecim, et duodecim ut habemus in Cicerone: "Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis uigiliae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus?" Quam diu uoluerit orator praemittere partes potest fieri ut admittatur ista lex, dum modo omnis illa praemissio fine claudatur; id est extremo aliquo fine colligatur totum illud quod dissidebat. Quod per partes dictum est superius: colligatur a fine et colligetur. Ergo quaeritur: quo in loco componere debeamus; utrum hoc loco "Nihilne te nocturnum praesidium Palatii" ut componam, "nihil urbis uigiliae" ut componam, et hoc "nihil timor populi", et iterum hoc loco "nihil concursus bonorum omnium"? An in isto loco tantum modo "Nihil horum ora uultusque mouerunt"; id est an isto extremo quasi "commate", an per omnia debeamus? Et plerique dixerunt in extremo; plerique per omnia ista lo-

ca ut, ubiubi finitur sensus, illic etiam clausulam ponas, licet non sit completus sensus, sed per partes sumat declamationem. Nam qui dicit "Nihilne te nocturnum praesidium Palatii" uidetur quasi composuisse iam; "nihil urbis uigiliae" uidetur quasi finisse "comma"; "nihil timor populi" uidetur composuisse iam. Ergo quaeritur utrum per singula debeamus an in extremo. Et plerique dicunt in fine capitis, plerique per singula. Melius tamen est ut nos in omnibus seruemus. Qua ratione? -Quoniam in utroque habebimus parere. Qui dicit "in omnibus" et in fine. Et hoc melius est. Et illius cauillationem uitas et illius cauillationem. Quae autem seruentur compositiones, uel quo modo, ab oratore potest disci. (G.L.K., V, pag. 281)

CAPÍTOL QUART

LA PUNTUACIÓ SEGONS ELS COMENTARISTES

TEORIES EXTRETES DEL COMENTARI DE SERVI

Per tractar d'extreure una doctrina de puntuació dels escrits dels comentaristes, cal tenir en compte que hom no pot aprofitar la totalitat de fragments on se'n parla, ja que en molts casos es fa referència a interpretacions d'altres comentaristes i són molt pocs els exemples on l'autor del comentari, parlant per sí mateix, dóna les raons de la puntuació que proposa.

Vegem uns quants exemples del comentari al llibre VI de l'*Eneida*. Referits a puntuació d'altres veurem dos casos:

"Quo tendere pergant pascentes"... multi "pascentes" distinguunt, et absolutus est sensus (v. 198, pàg. 38, 22)¹

"Arua tenebant ultima"... alii distinctione mutata dicunt ... (v. 478, pàg. 72, 1)

Quan diu que cal puntuar en un lloc determinat fa, però, cita en alguns casos d'altres puntuacions possibles:

"Magnum quid memorem Alciden?" melius sic distinguitur, licet quidam legant "quid Thesea magnum" (v. 123, pàg. 26, 23)

"Vltus auos" aut hic distinguendum... aut certe "auos Troiae" (v. 840, pàg. 118, 3)

"Adnabam" et hic distingui potest et "adnabam terrae" (v. 358, pàg. 59,2)

(1) Les referències les hem fet sobre l'edició de SERVI, *In Vergili carmina commentarii*, ed. de G. Thilo i H. Hagen. Hildesheim (Olms) 1961. Vol. II. (repr. de l'edició del 1878-81)

En altres casos diu senzillament que cal puntuar, però sense donar cap tipus de motiu.

"Auster" hic distinguendum (v. 336 pàg. 57,10)

I quan dóna alguna raó, cosa que passa poc (tres exemples en tot el llibre VI), són d'aquest estil:

"Nec me" hic distinguendum, ne sit contrarium (v. 348 pàg. 58, 13)

"Vlmus opaca ingens" distinguenda sunt ipsa propter duo epitheta (v. 283 pàg. 49, 16)

"Porta aduersa ingens" distinctione excludendum est uitium de duobus epithetis (v. 552 pàg. 78, 12)

La major quantitat d'exemples de puntuació es refereix a problemes d'interpretació. El fet d'ajuntar una paraula a les anteriors o bé a les que segueixen és el que més preocupa al comentarista de l'obra literària. Aquestes paraules solen ser complements tant de noms com de verbs:

"Diuum qui numina" potest et "inerpres diuum" distingui
(Aen. III, 359 pàg. 406,8)¹

"I sequere Italiam uentis"... sane multi "Italiam" distinguunt, ut sequetur "uentis pete regna per undas" (Aen. IV 381 pàg. 533, 6)²

(1) Per poder seguir amb major facilitat els exemples posem el text de Virgili segons l'edició de RIBBECK amb la puntuació dels tres mss. P=Palatí, M=Mediceu, F=Vaticà. Les categories dels punts van en minúscules (s=summa littera, m=media, i=ima). L'interrogant indica dubte bé d'existència de punt o també de col.locació.

Troiugena (mP) interpres (mP) diuom (mM) qui numina Phoebi qui tripodas (mP) Clarii et laurus (mM mP) qui sidera sentis (mM)

(2) *i sequere Italiam uentis (mM mP) pete regna per undas (sM mP)*

Aquests complements són de diverses categories gramaticals. Si són noms, adjectius o pronoms, els trobem en els diversos casos de la flexió:

"Error"... *distinguendum sane "error", et sic dicendum "equo ne credite Teucri"* (Aen. II, 48, pàg. 223, 21)¹

"Suspensi" aut solliciti, ut nostroque in limine pendes, quia tempestas nec post dona mutabatur: aut ad nimbos refertur distinctione mutata, ut distinguamus "nimbi suspensi" (Aen. II, 114, pàg. 236, 20)²

"Magna luis commissa tibi"... et alii ita distinguunt ut sit "a te commissa"; alii "tibi has miserabilis Orpheus". (Geor. IV, 453 pàg. 354, 9)³

Però poden ser també adverbis o altres tipus de complement.

"Euridicenque suam iam" alii legunt "iam luce sub ipsa" (Geor. IV, 490 pàg. 356, 21)⁴

Vegem ara uns quants casos, on hom tracta des de l'estructura d'una frase completa fins a la dels membres:

"Soporiferumque papauer"... potest tamen melior esse sensus si "seruabat in arbore ramos" plena sit distinctio, sequentia uero sic accipiamus "haec se promittit carminibus curas soluere, spargens umida mella, soporiferumque papauer", id est miscens, ut Cicero "et spargere uenena didicerunt". (Aen. IV, 486 pàg. 553, 8)⁵

(1) aut aliquis latet error equo (mM sP) ne credite Teucri

(2) Al Mediceu no es veu punt després de nimbi i als altres dos mss. manca.

(3) magna luis commissa (mM) tibi has miserabilis Orpheus... Aquestes pàgines no estan puntuades al Palatí.

(4) restitit (mM? mF) Euridicenque suam iam (mM) luce sub ipsa (mF). Manca el text al Palatí.

(5) et sacros seruabat in arbore ramos (sM mM mF) spargens umida mella (mF) soporiferumque papauer (sM sF)

"Ter fessus ualle resedit"... sane quidam sic distinguunt "ter saxea temptat limina", subiungunt "nequiquam ter", ac post "fessus ualle resedit", ut semel sederit. (Aen. VIII, 232 pàg. 230, 23)¹

En els exemples que segueixen la puntuació pot fer canviar àdhuc el sentit de la frase completa:

"Non" hic distinguendum, ut sit sensus: officii iudicis est ferre sententiam, non eorum, qui inter se contendunt. unde male quidam totum iungunt "non nostrum inter uos tantas componere lites" (Buc. III, 108, pàg. 43, 12)²

"Lac mihi non aestate nouum non frigore defit"... sane hunc uersum male distinguens Vergiliomastix uituperat "lac mihi non aestate nouum, non frigore: defit", id est semper mihi deest. (Buc. II, 22 pàg. 21, 18)³

Apart de problemes d'interpretació, però, trobem a Servi al·lusions a esquemes gramaticals o retòrics que requereixen puntuació. Observem, però, que les estructures mencionades per Servi tenen normalment alguna relació amb les pauses (vocatius, exclamacions, interrogatives) o amb l'expressivitat del text (aposisicions, juxtaposisicions, repeticions).

De tots els exemples de vocatius no n'hi ha cap que Servi consideri que s'ha de puntuar pel simple fet de ser vocatiu. En un sol cas creu que s'ha de puntuar un vocatiu perquè tingui més força:

"Numine uenti" distingue "nimine", ut "uenti" conuicium sit. (Aen. I, 133, pàg. 58, 26)⁴

(1) *ter saxea temptat limina* (mP) *nequiquam* (mM) *ter* (mM) *fessus ualle resedit* (sM mP)

(2) Manca als tres mss.

(3) *lac* (mP) *mihi* (mP) *non aestate nouum* (mP) *non frigore defit* (mP)

(4) *iam caelum terramque meo sine numine uenti...* (M)

En un altre cas la causa que motiva el punt és també expressiva; és la impressió de dubte que fa que es punti:

"Deseris" subdistinguendum: dubitat enim quo eum nomine potissimum appellet. (Aen. IV, 323 pàg. 521, 19)¹

En el cas següent, més que la puntuació del vocatiu, es discuteix amb quina paraula va *deorum*.

"Sancte deorum"... et aut distinguendum "sancte", aut "sancte deorum" secundum Ennium dixit "respondit Iuno Saturnia sancta deorum". (Aen. IV, 576 pàg. 565, 14)²

En altres exemples ja hi juguen un paper important altres motius estilístics, com les paraules tallades d'un pare al seu fill:

"Nate" haec singula pronuntianda sunt, quia perturbatis iugis non datur sermo, nec gaudentibus, nec dolentibus. quidam adfectuose distinguunt. (Aen. II, 731 pàg. 324, 26)³

o la repetició de la mateixa paraula, que podriem considerar dins l'apartat de repeticions, encara que es tracti d'un vocatiu:

"Nymphae" hic distinguendum, ut generalitatem sequatur specialitas. (Aen. VIII, 71 pàg. 209, 14)⁴

Vegem ara dos casos en que el vocatiu va acompanyat de la *O* exclamativa:

"Adsis o Tegeae" "O" subdistinguendum non est. (Brevis expositio in Geor. I, 18 App. Seru. pàg. 205-6)⁵

-
- (1) *cui me moribundam deseris (mP) hospes (mM)*
(2) *sequimur te sancte deorum*
quisquis es. Sense puntuar als tres mss.
(3) *genitorque per umbram*
prospiciens (mM) nate exclamat (mM) fuge nate (mM) propinqu-
ant. Manca als altres dos mss.
(4) *Nymphae (sM mP mF) Laurentes Nymphae sM? mP mF)*
(5) No puntuat.

*"O dea certe" hic o distinguendum, ut post inferat "dea certe" confirmans opinionem suam. (Aen. I, 328 pàg. 117, 20)*¹

* * *

Les exclamacions en general, segons Servi, han de ser puntuades. Vegem ara dos exemples amb l'adverbi de negació exclamatiu:

*"Non" hic distinguendum, ut sit sensus: officii iudicis est ferre sententiam, non eorum qui inter se contendunt. (Buc. III, 108 pàg. 43, 12)*²

*"Non" distinguendum, ut initium iuris iurandi sit "ita me referat". (Aen. IX, 208 pàg. 327, 30)*³

L'onomatopeia del clamor dels soldats també ha d'anar separada de la resta de la frase:

*"Hostis adest" hic distinguendum, ut "heia" militum sit properantium clamor. (Aen. IX, 38 pàg. 312, 23)*⁴

Vegem en el cas d'un verb com amb la puntuació es reforça la vehemència del passatge:

*"Aspice"... et bene subdistinguit, quia non solum dicitur, sed etiam manu significatur. (Aen. II, 604 pàg. 307, 18)*⁵

* * *

L'esquema gramatical que més clarament demana puntuació és la interrogació:

*"Arma" subdistingue, ut sit quasi interrogantis, et responsio "dabunt ipsi". (Aen. II, 391, pàg. 281, 24)*⁶

(1) *o dea certe*. Sense puntuar M i P. Manca a F.

(2) Manca als tres mss. *non nostrum inter uos tantas componere lites*

(3) *non* (mM mF) *ita me referat tibi magnus ouantem*.

(4) *hostis adest* (mM mP mF) *heia* (sM mP mF)

(5) *aspice* (iM mP)

(6) Ni M ni P puntuen després d'*arma*. Manca a F.

"Quid maiora sequar salices humilesque genestae"... soluitur: hic sensus est et haec subdistinctio: quid maiora sequar? et transit iam ad illa, quae putes esse contemnenda: multum possunt et salices et myricae siue genestae prodesse. (Geor. II, 434 pàg. 259,14)¹

En els exemples d'interrogatives, a diferència dels altres, podem veure ben clarament com la raó de la puntuació és exclusivament el fet de ser interrogacions, i no cap altre motiu que hi estigui barrejat.

* * *

Ara bé, les construccions que trobem puntuades per Servi solen ser, més que gramaticals, relacionades amb l'estructura de la frase. Així tindrem exemples de puntuació en frases juxtaposades, en les aposicions, repeticions, enumeracions, successió d'epítets, etc. Un cas diferent és la puntuació de conjuncions, que presenta una problemàtica ben diferent i complexa.

L'enumeració és citada explícitament en l'exemple que segueix:

hic singula distinguenda ut maior sit enumeratio. (Aen. VIII, 131 pàg. 219, 7)²

però tenim també altres exemples on cal puntuar:

"Referto facta patrum" alii hic distinguunt, ut sit, referat modo unusquisque facta patrum et laudes... alii distinguunt "nunc magna referto facta", ut duas res dixerit: nunc unusquisque et suorum factorum meminert, et laudis parentum. (Aen. X, 281 pàg. 424, 10)³

"Nunc olim" futuri temporis: et quidam separant pronuntiantes, ut sit "nunc" modo, "olim" postea. (Aen. IV, 627 pàg. 573, 17)⁴

(1) *quid maiora sequar (iM?) salices (iM?) humilesque genestae.*

La juxtaposició també s'ha de puntuar segons podem veure en el següent exemple:

"Sonuere undae" distinguendum. (Aen. XI, 562 pàg. 545, 19)¹

L'aposisició s'ha de puntuar també si acceptem la lectura que Servi proposa en segon lloc:

"Amore pio pueri" aut genetiuus est, et dicit eum ob hoc uenisse, ne amicum relinqueret: aut distinguendum per se, et est nominatiuus pluralis. (Aen. V, 296 pàg. 619, 4)²

Les repeticions de paraules presenten puntuacions diferents segons el context on són inscrites:

"Deus deus ille Menalca" hoc consonant: deus, deus est Daphnis, quasi uox siluarum sit. et multi sic distinguunt "ipsa arbusta sonant deus" et subiungunt "deus ille Menalca", ut sit sensus: si enim rupes et arbusta deum dicunt, deus est, o Menalca. (Buc. V, 64 pàg. 61, 11)³

"Sic"... alii ita distinguunt "sed moriamur ait, et sic post adiciunt "sic iuuat ire sub umbras". (Aen. IV, 660 pàg. 578, 23)⁴

(2) No puntuat a cap dels tres mss.

(3) *nunc magna referto*
facta (mM mP) patrum laudes (sM iP)

(4) *nunc (iM) olim (mM) quocumque dabunt se tempore uires.*
P no punctua. Manca a F.

(1) *immitit (mM mP) sonuere undae (mM mP) rapidum super amnem infelix fugit in iaculo stridente Camilla.*

(2) *Euryalus forma insignis (iM mP) uiridique iuuenta Nisus (mP) amore pio pueri*

(3) *ipsa sonant arbusta (mP) deus deus ille Menalca (mP)*

(4) *sed moriamur ait (mM mP mF) sic (mM) sic iuuat ire sub umbras (sM mP mF)*

Els adjectius i epítets quan són més d'un i no porten conjuncions han d'anar separats per puntuació, segons el sentir, repetidament expressat, de Servi:

"Eiectum" ... et est separandum "eiectum". (Aen. IV, 373 pàg. 530, 15) ¹

"Rigentem, sanguineam, ingentem" distinguendum propter plura epitheta. (Aen. VIII, 621 pàg. 284, 30) ²

"Ulmus opaca, ingens" distinguenda sunt ista propter duo epitheta. (Aen. VI, 283 pàg. 49, 16) ³

"Iam rapidus" hic distinguendum propter duo epitheta. (Geor. IV, 424 pàg. 352, 22) ⁴

"Porta aduersa ingens" distinctione excludendum est uitium de duobus epithetis. (Aen. VI, 552 pàg. 78, 12) ⁵

"Coniunx dura" hic distinguendum, ne incipiant esse duo epitheta "dura fumantia excidia": quod contra artem fit, nulla interposita coniunctione. (Aen. X, 44 pàg. 389, 20) ⁶

Però la puntuació és també per a Servi un senyal purament expressiu per donar força a una narració. Posarem una quantes exemples -entre els quals podrien entrar molts dels que hem mencionat abans- de com una puntuació pot fer guanyar molt a un text en expressivitat. Les cites de Servi, com veurem, recullen des del simple matís fins a frases senceres.

"O dea certe" hic o distinguendum, ut post inferat "dea certe" confirmans opinionem suam. (Aen. I, 328 pàg. 117, 20) ⁷

-
- (1) *eiectum litore (mM) egentem
excepi (mP) et regni demens in parte locaui.*
 - (2) *loricam ex aere rigentem (mP)
sanguineam ingentem (mP)*
 - (3) *ulmus opaca ingens (mM sP)*
 - (4) *iam rapidus torrens (mM) sitientis Sirius Indos...*
 - (5) *porta aduersa ingens (mM mP mF)*
 - (6) *si nulla est regio (mM) Teucris (mP) quam det tua coniunx
dura (mM mP) per euersae genitor fumantia Troiae...*

"Frustra" secundum Epicureos: et est separatum. (Aen. II, 405 pàg. 284, 3)¹

"Deseris" subdistinguendum: dubitat enim quo eum potissimum nomine appellet. (Aen. IV, 323 pàg. 521, 19)²

"Arma rogo" hic distinguendum, ut cui petat, non dicat, sed relinquat intellegi. (Aen. VIII, 383 pàg. 257, 19)³

"Nate" haec singula pronuntianda sunt, quia perturbatis iugis non datur sermo, nec gaudentibus, nec dolentibus. quidam adfectuose distinguunt. (Aen. II, 731 pàg. 324, 26)⁴

"Virginei uolucrum uultus" si subdistinguas "uirginei", maior erit admiratio. (Aen. III, 216 pàg. 381, 6)⁵

Melior haec distinctio, ut infelicem dicat, quam ut ad se referat; maior enim uis orationis. (Scholia Veronensia in Aen. IX, 390 pàg. 442, 8)⁶

Vegem, per acabar, uns quants passatges on es proposa o s'indica que una lectura continuada i sense puntuació donaria, contràriament als exemples anteriors, una gran expressivitat deguda a la rapidesa que requereix el text.

"Audit una Arruns haesitque in corpore ferrum"... multi nolunt in medio distingui propter exprimendam celeritatem.

(Aen. XI, 864 pàg. 569, 15)⁷

-
- (7) o dea certe. M i P no ho puntuen. Manca a F.
(1) ad caelum tendens (mM) ardentia lumina (mM) frustra (mM). Manca a P i F.
(2) cui me moribundam deseris (mP) hospes (mM)
(3) et sanctum mihi numen (mM)
arma rogo (iM iP) genetrix nato (sM sP)
(4) prospiciens (mM) nate exclamat (mM) fuge nate (mM) propinquant
(5) uirginei uolucrum uultus (mM mP)
(6) Euryale infelix, qua te regione reliqui?
(7) aurisque sonantis (mP)
audit una Arruns (mM mP mF) haesitque in corpore ferrum

Quidam sane a "nulla mora in Turno" usque ad "pepigere recusent" iungunt, ne, si distinctio intercesserit, languescat sententiae color. (Aen. XII, 11 p̄ag. 557, 5)¹

"Ei mihi" Eni uersus. et totum iungendum ne doloris distinctione frigescat, sicut plurimis doctissimis uisum est. (Aen. II, 274 p̄ag. 265, 16)²

*"Aduolat Aeneas" multi haec nolunt distingui, quasi simul fi-
ant. (Aen. X, 896 p̄ag. 474, 17)³*

(1) *nulla mora in Turno (mP) nihil est quod dicta retractent ignaui Aeneadae (mP) nec quae pepigere recusent (mP).*

M no ho punctua i a F manca.

(2) *ei mihi qualis erat (mM mF). P no ho punctua.*

(3) *aduolat Aeneas (mM mP) uaginaque eripit ensem (mM mP)*

COMPARACIÓ AMB EL COMENTARI DE DONAT A TERENCEI

Les paraules que per la col·locació que se'ls doni poden oferir problemes d'interpretació poden ser, com hem vist també a Servi, de qualsevol categoria gramatical. Veurem uns quants exemples que cobreixen gairebé totes les parts de l'oració:

"Lege id licere facere" incerta distinctio est, utrum "uxorem uelit lege" an "lege id licere facere". (Phor. I, 2, 66 pàg. 380, 17)¹

"Credo hoc responde mihi" hoc incerta distinctione pronuntiat. (Phor. II, 1, 25 pàg. 414, 11)

"Solus" incerta distinctio est "solus", sed melius est "solus omnem familiam sustentat". (Ad. III, 4, 35 pàg. 102, 25)

"Miseram" ab affectu. Et subdistinguendum, ut ad uirginem referatur. (Phor. I, 2, 46 pàg. 375, 3; repetit als Scholia Terentiana pàg. 70, 32)

"Plerique omnes" ἀρχαϊσμός est. nam errat, qui plerique παρέλκον intellegit aut qui subdistinguit "plerique" et sic infert "omnes". (And. I, 1, 28 pàg. 59, 6)

"Homini homo quid praestat" alii distingunt "quid praestat stulto intelligens", alii "stulto intelligens quid interest", quia sic ueteres loquebantur. (Eun. II, 2, 1 pàg. 315, 17)

(1) Les referències a la pàgina i línia són fetes sobre l'edició de P. WESSNER, Leipzig (Teubner) 1902-5.

"I sane" "sane" aut abundat aut inferioribus iungitur. (Ad. IV, 2, 48 pàg. 121, 16)

"Saepe ut possis dicere" melius est "saepe" ad superiora coniungere, nam possunt duo idem facere et casu, non ut simili studio idem facere uideantur. (Ad. V, 3, 37 pàg. 159,3)

"Semper parce ac duriter" "semper" licet incertam distinctionem habeat, tamen recte additum est,... (Ad. I, 1, 20 pàg. 17, 14)

"Obtundis tametsi" sincerius est et melius subdistinguere. (And. II, 2, 11 pàg. 131, 20)

"Ille uerberando usque" incerta distinctio est: uel "uerberano usque" uel "usque defessi". (Ad. II, 2, 5 pàg. 48, 4)

L'estructura d'un període és també discutida per Donat, així com la diferència entre una puntuació de període o d'incís. Vegem exemples quasi bé paral·lels als donats per Servi:

"Non facies neque sinam" primo "non facies", deinde si facere perseueraueris, "non sinam". Et "non facies" non est interdicentis, sed quasi dicat: non te scio facturam rem tam prauam. sunt autem qui "neque sinam" iungunt inferioribus, sunt qui totum contexte legant "non facies" usque "modestia". (Hec. IV, 2, 14 pàg. 297, 4)

"Itane uero obturbat" si subdistinguit, "interstrepit" accipe, sin distinguit, "euertit" intellegas. (And. V, 4, 23, pàg. 251, 11)

D'entre els esquemes gramaticals puntuats per Servi, el vocatiu és el primer que haviem citat. Tenim dos exemples clars. En el primer diu Donat que cal puntuar si es considera vocatiu; en el segon, en canvi, ja no és tan clar que la causa sigui el fet de ser vocatiu i no més aviat altres raons expressives:

"Ridicule regas" "ridicule" uel aduerbium uel nomen potest esse. et si nomen est, subdistingue "ridicule" et sic infer "rogas" cum ui pronuntiationis. (Hec. IV, 4, 46, pàg. 311, 18)

"O frater frater"... unum relatiuum ad appellationem, alterum ad laudem. et subdistinguendum, ut uideatur quaesisse quid ultra diceret et plus inuenire non potuisse quam "frater". (Ad. II, 3, 3 pàg. 56, 15)

En una obra de teatre, com és natural, les exclamacions tenen molta més importància que en un poema èpic com l'*Eneida*. Això fa que els comedians hagin de declamar amb molta més força uns esquemes que sintàcticament no porten el nom d'exclamació, però que el prenen quan hom analitza el text des del punt de vista interpretatiu, que és el que sovint fa Donat. Un sol exemple d'exclamació, el primer, que ha de ser puntuada és tot el què ens ofereix Donat. I un altre, l'últim, on veiem que *hercle* no va puntuat, és a dir, separat de la frase que l'engloba.

"Utinam quidem" "apud uillam sit" subaudiendum et distinguendum, antequam inferas quod sequitur. (Ad. IV, 1, 2 pàg. 108, 10)

"Nimirum dabit haec Thais mihi magnum malum" solue "nimirum" et fac "non est mirum", et statim consequens erit per ὁσὺν-δετοῦν tota sententia, quasi dixerit "non est mirum", et subdistinctione interposita mox intulerit "dabit haec Thais mihi magnum malum". (Eun. III, 3, 2 pàg. 382, 14)

"Indignum facinus" distinguendum, ut per se intellegatur "indignum facinus". (And. I, 1, 118 pàg. 80, 20)

"Aperite aliquis acutum ostium"... Et noue, nam ueteribus non placet illud, ubi duae distinctiones sunt: "aperite" una, altera, "aliquis acutum ostium", ut assumatur rursus "aperiat" (Ad. IV, 4, 26 pàg. 128, 3)

"Pergit hercle" potest distingui hic "pergit" et coniuncte legi "hercle numquam tu odio tuo me uinces. (Phor. V, 6, 9 pàg. 476, 5)

I de la mateixa manera que la interrogació era considerada motiu suficient de puntuació per Servi, ho és igualment per Donat sense cap diferència.

"Quid symbolam dedit" non "quid symbolam dedit?", sed subdistingue "quid", ut sit uox quaerentis, quid dicat de Pamphilo. (And. I, 1, 61, pàg. 68, 12)

Et "quid ego nunc te laudem" distinguendum. "quid" autem propter quid. (Ad. II, 3, 3, pàg. 65, 23)

"Quid credebas dormienti haec tibi confecturos deos" incerta distinctio, nam et per se "quid" et "quid credebas" legi potest. (Ad. IV, 5, 59 pàg. 139, 17)

"Ego Cratinum censeo" potest "ego" distingui, ut subaudiendum sit "dicam uis?". (Phor. II, 3, 7, pàg. 457, 6)

Et quidam uolunt "quem" subdistinguere, quasi dicat "qualem", sed nesciunt hac figura multum ueteres usos esse. (Eun. IV, 3, 9, pàg. 409, 8)

Quan hom troba esquemes gramaticals o retòrics en successió i sense anar units per conjunció (enumeracions, juxtaposicions, aposicions, grups d'adjectius o epítets, etc.) es fa també al·lusió a que cal puntuar-los. L'única diferència amb Servi és que no hem trobat a Donat la insistència que aquell feia sobre la puntuació dels epítets:

"Caudex stipes asinus plumbeus". haec singula pronuntianda sunt, ut stulti uis exprimi possit. (Eugraphi Commentum Terenti, Hecaut. V, 1, 4, pàg. 202, 14)

"Dum aetas metus magister prohibebant" quidam iungunt "metus magister" † is quoque † : potest enim intellegi, tanquam si

diceret: quid est metus? magister. (And. I, 1, 27, pàg. 58, 6)

Et ἀσύνδετως distinguendum est "Spe gaudio", ut separatim inferatur "mirando tanto hoc tam rep. b.". (And. V, 4, 35, pàg. 253, 17)

Alii uero ἀσύνδετως pronuntiant: primo "donum" et sic "praemium" quasi unam partem orationis. (Eun. V, 8, 27, pàg. 487, 20)

In Asiam ad regem militatum abiit Chreme" singula in pronuntiatione sunt collocanda: nam "in Asiam" quod dixit, intelligere debemus in longinquum locum, "ad regem" uero hoc est quasi in seruitutem, "militatum" ubi scilicet durus labor est et periculum. (Eugraphi Commentum Terentii, Heaut. I, 1, 65, pàg. 163, 6)

"Hoc salsum est hoc adustum... illud recte iterum sic memento", et separatim pronuntiandum. (Eugraphi Commentum Terentii, Ad. III, 3, 71, pàg. 312, 24)

"Nisi me credo huic esse natum"... ergo "huic rei" subdistinguendum et sic inferendum "ferundis miseris". (Ad. IV, 2, 6, pàg. 113, 13)

"Senem mulierem" non communi genere dixit "senem", quippe qui alibi (Hec. IV, 3, 15) separauerit dicendo "senex atque anus", sed subdistinguendum est, ut sit duplex uituperatio: una ab aetate quod ait "senem", altera (a) membrorum molitiae quod ait "mulierem". (Eun. II, 3, 66, pàg. 347, 20)

El paper de la puntuació com a senyal únicament per donar força expressiva no és tan evident en Donat com ho era per a Servi, però així i tot podem veure uns casos que mostren com el fet de puntuar una paraula o frase fa que sigui interpretada amb més força per part de l'actor:

"Nuptias effugere ego istas m. quam tu a." interposita distinctione uultuose hoc dicitur, hoc est cum gestu. (And. II, 1, 32, p̄ag. 127, 20)

Et distinctione interposita inferendum uultuose "quasi difficilis sit", scilicet id quod mandat. (Eun. II, 1, 3, p̄ag. 310, 11)

"Bonus est hic uir" cum pondere et distinctione inferendum. (And. V, 4, 12, p̄ag. 249, 7)

"Itane uero obturbat" potest "itane uero" subdistingui et sic cum comminatione inferri "obturbat". (And. V, 4, 23, p̄ag. 251, 11)

"Nunc sic esse hoc uerum l." "sic" delicate pronuntiandum et est separatim distinguendum. (And. V, 5, 2, p̄ag. 257, 16)

I, per acabar, vegem com la lectura interrompuda o, al contrari, seguida reforça el significat d'un passatge segons la intenció de l'autor:

"Egone propter me illam" magna uis est in pronomibus: et diuersa sunt et singula et non praecipitantur nec dicuntur uno spiritu, sicut in Eunucho (I, 1, 20) "egone illam, quae illum, quae me". (And. I, 5, 36, p̄ag. 110, 13)

"Te isti uirum do" haec, ut diximus (ad v. 36), et singula sunt et non praecipitantur nec dicuntur uno spiritu. (And. I, 5, 60, p̄ag. 116, 18)

"Nunc est profecto" figurate. ac coniuncte lege sine distinctione. (Eun. III, 5, 3, p̄ag. 389, 4)

CAPÍTOL CINQUÈ

LA PUNTUACIÓ ALS MANUSCRITS

LA PUNTUACIÓ DEL LLIBRE VI DE L'ENEIDA

Norden, en l'edició del llibre VI de l'*Eneida*, recorda que ha tingut en compte per puntuar el text la puntuació que presenten dos dels manuscrits antics que es conserven de l'obra de Virgili: els Fragments Vaticans, o *Schedae Fulvianae* (F) i el còdex Mediceu a través de l'apògraf de Foggini (M). Hem observat, però, que per bé que sol seguir aquesta puntuació, en molts casos no en fa cas i rebutja puntuacions que poden ser interessants. No possiblement considerades des del punt de vista sintàctic, però sí des del punt de vista expressiu, que és cap on tiren els resultats d'aquest treball. Hem consultat també l'altre manuscrit antic puntuat, el Palatí (P), on, malgrat que l'ús dels signes no respon a les regles dels altres, si prescindim de llur col·locació a l'altura de la línia, sí que podem considerar si en ell una estructura o altra és puntuada.

De la comparació dels punts als tres manuscrits citats en podem treure una primera i sorprenent conclusió: que la coincidència de llocs puntuats en tot el llibre VI de l'*Eneida* és estadísticament gran. I ens sorprèn perquè donant un cop d'ull als comentaris de Servi i de Donat trobem en aquests comentaris un major nombre de divergències -almenys proporcionalment- que no pas comparant les puntuacions dels tres citats manuscrits. Això d'una banda és comprensible perquè el propi Donat sovint, encara que reconegui una possibilitat de puntuació, en recomana la que creu millor, i en conseqüència no ens hem d'estranyar que qui ha puntuat els manuscrits també hagi triat la que creu millor i hagi rebutjat l'altra.

I, d'altra banda, de divergències també n'hi ha entre els manuscrits, però són més sovint de detalls mínims que no pas de grans problemes d'interpretació del text, en la qual solen estar molt d'acord.

Veurem ara quins solen ser els motius principals que fan que hom puntui a un lloc o a un altre, seguint la puntuació que ofereixen els citats manuscrits.

* * *

La conjunció coordinativa (*et, -que, atque, aut, uel, sed, etc.*) és una de les paraules que amb més abundància podem trobar en qualsevol narració, i el llibre VI de l'*Eneida* no n'és cap excepció. La puntuació que suposa la coordinació, ja recordada pels rêtors, gramàtics i exègetes bíblics, és la més nombrosa en tot el llibre; ara bé, també és la que més excepcions presenta a causa de la seva freqüència.

Uns pocs exemples ens mostraran com solen puntuar-se les coordinades dels diversos tipus:

*gelidus Teucris per dura cucurrit
ossa tremor (m) funditque preces rex pectore ab imo.
(v. 54-55) Mediceu.*

*gelidus Teucris per dura cucurrit
ossa tremor (m) funditque preces rex pectore ab imo. Palatí.
omnia praecepi (m) atque animo mecum ante peregi
(v. 105) Mediceu.*

*omnia praecepi (m) atque animo mecum ante peregi.
Palatí.*

*potes namque omnia (m) nec te
nequiquam lucis Hecate praefecit Auernis.
(v. 117-118) Mediceu.*

*potes namque omnia (m) nec te
nequiquam lucis Hecate praefecit Auernis. Palatí.*

tu ne cede malis (m) sed contra audentior ito
(v. 95) Mediceu.

tu ne cede malis (m) sed contra audentior ito
Palatí.

i en cas que els membres units siguin molt curts, unes vegades es punctua i altres no:

magnam cui mantem animunque
Delius inspirat uates (m) aperitque futura
(v. 11-12) Mediceu.

magnam cui mentem animunque
Delius inspirat uates (m) aperitque futura
Palatí.

doceas iter (m) et sacra ostia pandas
(v. 109) Mediceu.

doceas iter (m) et sacra ostia pandas
Palatí.

gnatique patrisque
alma precor miserere
(v. 116-117) Mediceu.

gnatique patrisque
alma precor miserere
Palatí.

itque reditque uiam totiens
(v. 122) Mediceu.

itque reditque uiam totiens
Palatí.

Pot haver-hi també divergències entre els manuscrits:

talibus orabat dictis (m) arasque tenebat
(v. 124) Mediceu.

talibus orabat dictis arasque tenebat
Palatí.

sedibus hunc refer ante suis (m) et conde sepulcro
(v. 152) Mediceu.

sedibus hunc refer ante suis et conde sepulcro
Palatí.

I de la mateixa manera trobem puntuacions curioses:

atque omnis pelagique (m) minas caelique ferebat
(v. 113) Mediceu.

atque omnis pelagique minas caelique ferebat
Palatí.

Però quan formen estructures retòriques per membres solen puntuar-se. Quant als tricolons citats per Lesueur ¹, el Mediceu és el que sol coincidir amb les formulacions d'aquest autor, encara que puntui també entre les parts que Lesueur considera membres (potser a manera d'incisos, si bé no sempre és usada la *subdistinctio*). Els altres dos manuscrits en omlts casos, encara que la puntuació d'un i altre es solen complementar, no confirmen els esquemes de l'estudiós francès.

Si els membres van encapçalats per una paraula o grup que els afecti tots, aquesta paraula o grup sol puntuar-se:

at pius Aeneas (m) arces quibus altus Apollo
praesidet...
(v. 9-10) Mediceu.

at pius Aeneas (m) arces quibus altus Apollo
praesidet...
Palatí.

(1) LESUEUR, R., *L'Énéide de Virgile*. Toulouse, 1975. Vegeu sobretot la quarta part, especialment les pàgs. 450-64.

*nec non Aeneas (m) opera inter talia primus
hortatur socios (m) paribusque accingitur armis*
(v. 183-184) Mediceu.

*nec non Aeneas (m) opera inter talia primus
hortatur socios (m) paribusque accingitur armis*
Palatí.

*at pius Aeneas (i) ingenti mole sepulcrum
imponit (m) suaque arma...*
(v. 232-233) Mediceu.

*at pius Aeneas (m) ingenti mole sepulcrum
imponit (m) suaque arma...*
Palatí.

*at pius Aeneas (i) ingenti mole sepulcrum
imponit (m) suaque arma...*
Vaticà.

Encara que de vegades hi ha diferències en el lloc de col.locació:

*talibus ex adyto dictis (m) Cymaea Sibylla (m)
horrendas canit ambages (m) antroque remugit (m)*
(v. 98-99) Mediceu.

*talibus ex adyto dictis Cymaea Sibylla (m)
horrendas canit ambages (m) antroque remugit (m)*
Palatí.

*tum maximus heros
maternas agnouit aues (m) laetusque precatur (s)*
(v. 192-193) Mediceu.

*tum maximus heros (m)
maternas agnouit aues laetusque precatur (m)*
Palatí.

Talment com la coordinació, la juxtaposició, pel fet que requereix pausa, és també puntuada:

procumbunt piceae (s) sonat icta securibus ilex (m)
fraxineaeque trabes...
(v. 180-181) Mediceu.

procumbunt piceae (m) sonat icta securibus ilex (m)
fraxineaeque trabes...
Palatí.

I una figura emparentada amb ella, l'enumeració, també té el mateix tractament, tant si porta conjuncions com si no:

hic crudelis amor tauri (m) suppostaque furto
Pasiphae (m) mixtumque genus (m?) prolesque biformis (m)
(v. 24-25) Mediceu.

hic crudelis amor tauri (m) suppostaque furto
Pasiphae (m) mixtumque genus (m) prolesque biformis (m)
Palatí.

congesta cremantur
turea dona (m) dapes (m) fuso crateres oliuo
(v. 224-225) Mediceu.

congesta cremantur
turea dona (m) dapes fuso crateres oliuo
Palatí.

congesta cremantur
turea dona dapes (m) fuso crateres oliuo
Vaticà.

I, com les enumeracions, solen ser causa de puntuació tots els esquemes semblants. Tant quan hom repeteix una paraula com quan hom repeteix una idea o l'amplia: aposicions, predicatius i àdhuc participis de tots tipus:

bis conatus erat (m) casus effingere in auro (m)
bis patriae cecidere manus (s)
(v. 32-33) Mediceu.

bis conatus erat casus effingere in auro (m)
bis patriae cecidere manus (s)
Palatí.

bis conatus erat casus effingere in auro (m)
bis patriae cecidere manus (i)
Vaticã.

quo lati ducunt aditus centum ostia (m?) centum (m)
unde ruunt totidem uoces (m) responsa Sibyllae (s)
(v. 43-44) Mediceu.

quo lati ducunt aditus centum (m) ostia centum (m)
unde ruunt totidem uoces responsa Sibyllae (m)
Palatí.

quo lati ducunt aditus centum (m) ostia centum (m)
unde ruunt totidem uoces responsa Sibyllae (s)
Vaticã.

(m) deus (m) ecce deus (m)
(v. 46) Mediceu.

deus (m) ecce deus (i)
Palatí.

(s) deus (i) ecce deus (s)
Vaticã.

subito non uoltus (i) non color unus (m)
(v. 47) Mediceu.

subito non uoltus non color unus
Palatí.

subito (i) non uoltus (i) non color unus (m)
Vaticã.

(m) bella (m) horrida bella (m)
et Thybrim multo spumantem sanguine cerno (s)
(V. 86-87) Mediceu.

aureus et foliis (m) et lento uimine ramus (m)
Iunoni infernae dictus sacer (s)
(v. 137-138) Mediceu.

aureus et foliis et lento uimine ramus (m)
Iunoni infernae dictus sacer (m)
Palatī.

Daedalus (i) ut fama est (m) fugiens Minoia regna (m)
praepetibus pinnis (m)
(v. 14-15) Mediceu.

Daedalus ut fama est (m) fugiens Minoia regna (m)
praepetibus pinnis (m)
Palatī.

Daedalus (m) ipse dolos tecti (m) ambagesque resoluit (m)
caeca regens filo uestigia (s)
(v. 29-30) Mediceu.

Daedalus ipse dolos tecti ambagesque resoluit (m)
caeca regens filo uestigia (m)
Palatī.

Daedalus (i) ipse dolos tecti ambagesque resoluit (m)
caeca regens filo uestigia (s)
Vaticā.

atque haec ipse suo tristi cum corde uolutat (m)
aspectans siluam immensam (m)
(v. 185-186) Mediceu.

atque haec ipse suo tristi cum corde uolutat (m)
aspectans siluam immensam (m)
Palatī.

His actis (m) propere exsequitur praecepta Sibyllae
(v. 236) Mediceu.

His actis (m) propere exsequitur praecepta Sibyllae (m)
Palatí.

His actis (m) propere exsequitur praecepta Sibyllae (s)
Vaticã.

tum demum admissi (m) stagna exoptata reuisunt (s)
(v. 330) Mediceu.

tum demum admissi (m) stagna exoptata reuisunt (m)
Palatí.

Minotaurus inest (m) Veneris monimenta nefandae (s)
(v. 26) Mediceu.

Minotaurus inest (m) Veneris monimenta nefandae (m)
Palatí.

Minotaurus inest (m) Veneris monimenta nefandae (m)
Vaticã.

itur in antiquam siluam (s) stabula alta ferarum (m)
(v. 179) Mediceu.

itur in antiquam siluam (m) stabula alta ferarum (m)
Palatí.

Anchisa generate (i) deum certissima proles (m)
(v. 332) Mediceu.

Anchisa generate (m) deum certissima proles (m)
Palatí.

ignibus imponit sacris (m) libamina prima (s)
uoce uocans Hecaten caeloque Ereboque potentem (s)
(v. 246-247) Mediceu.

ignibus imponit sacris (m) libamina prima (m)
uoce uocans Hecaten (i) caeloque Ereboque potentem (m)
Palatí.

ignibus imponit sacris (i?) libamina prima (m)
uoce uocans Hecaten (i?) caeloque Ereboque potentem (s)
Vaticà.

Tenim discrepàncies entre els manuscrits:

hoc opus (s) hic labor est (m)
(v. 129) Mediceu.

hoc opus hic labor est (m)
Palatí.

tantum effata (m) furens antro se inmisit aperto (s)
(v. 262) Mediceu.

tantum effata furens antro se inmisit aperto (m)
Palatí.

tantum effata (m) furens antro se inmisit aperto (m)
Vaticà.

I trobem igualment casos semblants no puntuats en cap dels tres mss.:

cessas in uota precesque
Tros ait Aenea cessas (i)
(v. 51-52) Mediceu.

cessas in uota precesque (m)
Tros ait Aenea cessas (m)
Palatí.

constitit Anchisa satus (i) et uestigia pressit
multa putans (m)
(v. 331-332) Mediceu.

constitit Anchisa satus (m) et uestigia pressit
multa putans (m) Palatí.

El parèntesi, és a dir, les expressions que en les edicions actuals solen anar entre parèntesi o guionets (rebutjem la paraula "incís" perquè la terminologia tècnica pot confondre i la *subdistinctio* no s'hi sol usar) és naturalment motiu de puntuació. Però hi ha moltes discrepàncies entre els manuscrits i de vegades només es punctua al principi o al final. I en altres casos tampoc no es punctua:

*talibus adfata Aenean (m) nec sacra morantur
iussa uiri (m) Teucros uocat...*
(v. 40-41) Mediceu.

*talibus adfata Aenean (m) nec sacra morantur
iussa uiri (m) Teucros uocat...*
Palatí.

*talibus adfata Aenean (m) nec sacra morantur
iussa uiri (m) Teucros uocat...*
Vaticà.

*praeterea (i) iacet exanimum tibi corpus amici (m)
heu nescis (m) totamque incestat funere classem (s)*
(v. 149-150) Mediceu.

*praeterea (m) iacet exanimum tibi corpus amici (m)
heu nescis (m) totamque incestat funere classem (m)*
Palatí.

*uia prima salutis (m)
quod minime reris (i) Graia pandetur ab urbe (s)*
(v. 96-97) Mediceu.

*uia prima salutis (m)
quod minime reris Graia pandetur ab urbe (m)*
Palatí.

*(m) da (m) non indebita posco
regna meis fatis (m) Latio considerare Teucros (m)*
(v. 65-66) Mediceu.

(m) *da non indebita posco*
regna meis fatis Latio considerare Teucros (m)
Palatí.

D'entre les subordinades posarem exemples que surten amb freqüència. Així, tenim diverses oracions adverbials generalment puntuades, però amb algunes diferències segons els manuscrits:

excisum Euboicae latus ingens rupis in antrum (m)
quo lati ducunt aditus centum ostia (m?) centum (m)
unde ruunt totidem uoces (m)
(v. 42-44) Mediceu.

excisum Euboicae latus ingens rupis in antrum (m)
quo lati ducunt aditus centum (m) ostia centum (m)
unde ruunt totidem uoces
Palatí.

excisum Euboicae latus (i) ingens rupis in antrum (m)
quo lati ducunt aditus centum (m) ostia centum (m)
unde ruunt totidem uoces
Vaticà.

ut primum cessit furor (m) et rabida ora quierunt (m)
incipit Aeneas heros (s)
(v. 102-103) Mediceu.

ut primum cessit furor (m) et rabida ora quierunt (m)
incipit Aeneas heros (m)
Palatí.

totamque incestat funere classem (s)
dum consulta petis (m)
(v. 150-151) Mediceu.

totamque incestat funere classem (m)
dum consulta petis (m)
Palatí.

sed tum forte caua dum personat aequora concha (m)
(v. 171) Mediceu.

sed tum forte caua (s) dum personat aequora concha
Palatí.

cursumque per auras
derigite in lucos (i) ubi pinguem diues opacat
ramus humum (m)
(v. 194-196) Mediceu.

cursumque per auras
derigite in lucos (m) ubi pinguem diues opacat
ramus humum
Palatí.

inde ubi uenere ad fauces graueolentis Auerni (m)
(v. 201) Mediceu.

inde ubi uenere ad fauces graueolentis Auerni (m)
Palatí.

est iter in siluis (m) ubi caelum condidit umbra
Iuppiter (m)
(v. 271-272) Mediceu.

est iter in siluis ubi caelum condidit umbra
Iuppiter (m)
Palatí.

est iter in siluis (i) ubi caelum condidit umbra
Iuppiter (m)
Vaticã.

La condicional també requereix punt a no ser que un membre resulti massa curt. En aquest cas el membre que seria massa curt s'incorpora al de la condicional:

quin protinus omnia
perlegerent oculis (m) ni iam praemissus Achates
adforet (m)
(v. 33-35) Mediceu.

quin protinus omnia
perlegerent oculis (m) ni iam praemissus Achates
adforet (m)
Palatī.

quin protinus omnia
perlegerent oculis (m) ni iam praemissus Achates
adforet (m)
Vaticā.

namque ipse uolens facilisque sequetur (m)
si te fata uocant (m)
(v. 146-147) Mediceu.

namque ipse uolens facilisque sequetur (m)
si te fata uocant (m)
Palatī.

quod si tantus amor menti (m) si tanta cupido (m) est (s)
bis Stygios innare lacus (m)
(v. 133-134) Mediceu.

quod si tantus amor menti (m) si tanta cupido est (m)
bis Stygios innare lacus (m)
Palatī.

este duces (m) o si qua uia est (m) cursumque per curas
derigite in lucos (i)
(v. 194-195) Mediceu.

este duces (s) o si qua uia est (m) cursumque per curas
derigite in lucos (m)
Palatī.

La puntuació del relatiu segueix normes semblants a les de la condicional. Si bé generalment es sol puntuar, en molts casos depèn de la longitud del membre el que es puntui o no. I igualment els manuscrits presenten algunes diferències:

*antrum immane petit (m) magnam cui mentem animunque
Delius inspirat uates (m)*
(v. 11-12) Mediceu.

*antrum immane petit (m) magnam cui mentem animunque
Delius inspirat uates (m)*
Palatí.

*Phoebe grauis Troiae semper miserate labores (m)
Dardana qui Paridis direxti tela manusque (m)*
(v. 56-57) Mediceu.

*Phoebe (m) grauis Troiae semper miserate labores (m)
Dardana qui Paridis direxti tela manusque*
Palatí.

di deaeque omnes (m) quibus obstitit Ilium (m)
(v. 64) Mediceu.

di deaeque omnes (m) quibus obstitit Ilium (m)
Palatí.

*quale solet siluis brumali frigore uiscum
fronde uirere noua (m) quod non sua seminat arbos (m)*
(v. 25-206) Mediceu.

*quale solet siluis brumali frigore uiscum
fronde uirere noua (m) quod non sua seminat arbos (m)*
Palatí.

*ingentem struxere pyram (s) cui frondibus atris
intexunt latera (m)*
(v. 215-216) Mediceu.

*ingentem struxere pyram (m) cui frondibus atris
intexunt latera (m)* Palatí.

*monte sub aërio (i) qui nunc Misenus ab illo
dicitur (m)*

(v. 234-235) Mediceu.

*monte sub aërio (s) qui nunc Misenus ab illo
dicitur (m)*

Palatī.

*monte sub aërio (i) qui nunc Misenus ab illo
dicitur (m)*

Vaticā.

hinc uia (m) Tartarei quae fert Acherontis ad undas (s)

(v. 295) Mediceu.

hinc uia Tartarei quae fert Acherontis ad undas (m)

Palatī.

Cocyti stagna alta uides (m) Stygiamque paludem (s)

di cuius iurare timent et fallere numen (m)

haec omnis quam cernis (i) inops inhumataque turba est (m)

(v. 323-325) Mediceu.

Cocyti stagna alta uides (m) Stygiamque paludem (m)

di cuius iurare timent et fallere numen (m)

haec omnis quam cernis (m) inops inhumataque turba est

Palatī.

Quant a la interrogativa, podem observar des de pun-
tuacions absolutament lògiques i esperades fins a pun-
tuacions com la de l'últim exemple, la qual ens sorprèn,
més que res per la puntuació que solen donar les edici-
ons modernes al vers en concret:

multa inter sese (i) uario sermone serebant (s)

*quem socium exanimem uates (m) quod corpus homandum
diceret (m)*

(v. 160-162) Mediceu.

multa inter sese uario sermone serebant (m)
quem socium exanimem uates (m) quod corpus humandum
diceret (m)

Palatí.

dic ait o uirgo (m) quid uolt concursus ad annem (m)
quidue petunt animae (m) uel quo discrimine ripas
hae linqunt (m) illae remis uada liuida uerrunt (s)
(v. 318-320) Mediceu.

dic ait o uirgo (i) quid uolt concursus ad annem (m)
quidue petunt animae (m) uel quo discrimine ripas
hae linqunt (m) illae remis uada liuida uerrunt (m)
Palatí.

cessas in uota precesque

Tros ait Aenea cessas (i)
(v. 51-52) Mediceu.

cessas in uota precesque (m)

Tros ait Aenea cessas (m)
Palatí.

Aquest últim exemple creiem que és ben explicable si tenim en compte que *Tros Aenea* és un vocatiu i el vocatiu, a diferència d'ara, no sempre era puntuat. Vegem-ne uns quants exemples i pensem que generalment quan és puntuat sol haver-hi altres motius de puntuació apart del fet que sigui vocatiu.

dique deaeque omnes (m) quibus obstitit Ilium (m) et ingens
gloria Dardaniae (m) tuque o sanctissima uates
praescia uenturi (m) da...
(v. 64-66) Mediceu

dique deaeque omnes (m) quibus obstitit Ilium (m) et ingens
gloria Dardaniae (m) tuque o sanctissima uates
praescia uenturi (m) da...
Palatí.

Anchisa generate (i) deum certissima proles(m)
(v. 322) Mediceu.

Anchisa generate (m) deum certissima proles(m)
Palatí.

Phoebe grauis Troiae semper miserate labores (m)
(v. 56) Mediceu.

Phoebe (m) grauis Troiae semper miserate labores (m)
Palatí.

o uirgo (i) noua mi facies (i) inopinane surgit (s)
(v. 104) Mediceu.

o uirgo noua mi facies (m) inopinane surgit (m)
Palatí.

Com haviem vist als comentaris de Servi i a altres llocs, la puntuació serveix per desfer ambigüitats, però, com és natural, als manuscrits les trobem ja resoltes perquè qui els ha puntuat s'ha definit per una o l'altra solució. De totes maneres de vegades varien d'un manuscrit a l'altre:

cui talia fanti
ante fores (m) subito non uoltus (i) non color unus (m)
non comptae mansere comae (m)
(v. 46-48) Mediceu.

cui talia fanti
ante fores subito non uoltus non color unus
non comptae mansere comae (m)
Palatí.

cui talia fanti (m)
ante fores subito (i) non uoltus (i) non color unus (m)
non comptae mansere comae (m)
Vaticà.

Els canvis de personatge en un diàleg o les paraules que diu algú al mig d'una narració també van puntuats de tant en tant, però no sempre:

cum sic orsa loqui uates (s) sate sanguine diuom (m)
(v. 125) Mediceu.

cum sic orsa loqui uates (m) sate sanguine diuom
Palatí.

uentum erat ad limen (m) cum uirgo poscere fata
tempus ait (m) deus (m) ecce deus (m)
(v. 45-46) Mediceu.

uentum erat ad limen (i) cum uirgo (m) poscere fata
tempus ait deus (m) ecce deus (i)
Palatí.

uentum erat ad limen (i) cum uirgo poscere fata
tempus ait (s) deus (i) ecce deus (s)
Vaticà.

(s) procul o (i) procul este profani
conclamat uates (m) totoque absistite luco (m)
(v. 258-259) Mediceu.

(m) procul o (i) procul este profani
conclamat uates (m) totoque absistite luco (m)
Palatí.

(s) procul o procul este profani
conclamat uates (m) totoque absistite luco (s)
Vaticà.

* * *

Tots aquests motius de puntuació requereixen una pausa en llegir el text i per això van puntuats. La labor de l'artista és conjugar, segons l'expressivitat que vulgui donar al text, un major o menor nombre de pauses

d'acord amb el sentit de l'obra. D'aquí ve la importància de les cesures del vers. Fins ara hem intentat trobar justificacions gramaticals o retòriques a totes aquestes pauses, però la realitat és que, ho vulgui la gramàtica o no, al vers hi ha cesures i quan aquestes coincideixen amb el començament i acabament d'un esquema gramatical nosaltres podrem fàcilment atribuir la pausa a aquests motius ben estructurats. Però ¿i si no podem justificar la cesura per aquests motius? Observarem dos tipus d'aquestes puntuacions: en el primer encara poden ser justificades:

*nunc grege de intacto (m) septem mactare iuencos
praestiterit (m)*

(v. 38-39) Mediceu.

*nunc grege de intacto (m) septem mactare iuencos
praestiterit (m)*

Palatí.

*nunc grege de intacto (m) septem mactare iuencos
praestiterit (m)*

Vaticà.

*nec non Aeneas (m) opera inter talia primus
hortatur socios (m)*

(v. 183-184) Mediceu.

*nec non Aeneas (m) opera inter talia (m) primus
hortatur socios (m)*

Palatí.

praeterea (i) iacet exanimum tibi corpus amici (m)

(v. 149) Mediceu.

praeterea (m) iacet exanimum tibi corpus amici (m)

Palatí.

principio pinguem taedis (m) et robore secto
(v. 214) Mediceu.

principio (m) pinguem taedis et robore secto (m)
Palatí.

Llur justificació pot venir pel camí de considerar el complement verbal, amb preposició o sense, com a motiu de puntuació, com ho eren de vegades les frases adverbials. I en els dos últims exemples la justificació és la mateixa si considerem l'adverbi de categoria similar.

Però podem veure que en altres casos no és cap de les causes assenyalades la que fa que es puntui a un lloc de l'hexàmetre, sinó únicament la necessitat de cesura:

bis conatus erat (m) casus effingere in auro (m)
(v. 32) Mediceu.

bis conatus erat casus effingere in auro (m)
Palatí.

bis conatus erat casus effingere in auro (m)
Vaticà.

si nunc se nobis (m) ille aureus arbore ramus
ostendat nemore in tanto (s)
(v. 187-188) Mediceu.

si nunc se nobis (m) ille aureus arbore ramus
ostendat nemore in tanto (s)
Palatí.

et ni docta comes (m) tenuis sine corpore uitas...
(v. 292) Mediceu.

et ni docta comes (m) tenuis sine corpore uitas...
Palatí.

hoc sibi pulchra suum ferri Proserpina munus
(v. 142) Mediceu.

hoc sibi pulchra suum (m) ferri Proserpina munus
Palatf.

PERIODUS, COLON I COMMA ALS MANUSCRITS

El període, representat en la puntuació per la *distinctio plena*, és a dir, pel punt a la part superior de la línia d'escriptura, admet, segons els criteris, diverses interpretacions. En la puntuació moderna, encara que les normes no estan -com passa amb l'antiga- gaire clares, tenim puntuacions intermèdies entre el punt i la coma (punt i coma, dos punts) però en el sistema antic dels tres punts a diferent alçada de la línia, l'únic que indica pausa amb sentit complet és el punt alt. Aquest fet produeix una sèrie de divergències entre els manuscrits en considerar una frase període o senzillament membre. Pensem que les frases juxtaposades, segons l'expressivitat que es vulgui donar al text, poden ser considerades oracions independents o bé parts d'un mateix període, i, en conseqüència, els que puntuen els manuscrits posaran el punt alt o mig segons llur interpretació del text. El mateix podriem dir d'altres tipus de frases, com per exemple les coordinades. Els manuscrits Mediceu i Vaticà respecten aquestes normes. Un cas apart és el Palatí, en el qual no sols per indicar període hom usa sempre el punt mig, sinó que el punt alt té normalment una funció similar a la *subdistinctio*, com podem veure per la coincidència entre les *subdistinctiones* del Vaticà i Mediceu i les *subdistinctiones* i *distinctiones plenae* del Palatí.

Es per això el punt del període el que més interpretació admet de tots els tres per part de qui puntua i el que més joc deixa a la consideració de l'intèrpret.

Per aquest motiu un estudi sobre aquest punt no ens donaria més que una visió subjectiva sobre qui ha puntuat un determinat manuscrit, però no unes normes de puntuació ni tan sols uns hàbits, que, en canvi, creiem veure en l'ús dels altres dos punts.

Quan la frase encara no acabada és trencada, sigui per causes físiques (necessitat de respiració del lector) o per causes d'estructura (gramaticals o retòriques) el motiu del trencament o pausa pot estudiar-se des del punt de vista corresponent: retòric, gramatical o mètric (en el cas del vers sobretot). La gramàtica i la retòrica ja hem vist que ofereixen nombrosos motius de puntuació dins un vers i que el poeta, el bon poeta, ha de fer jugar les causes internes gramaticals amb les de forma. Una cesura, per aquest motiu, ha de correspondre al lloc on acaba una determinada estructura i en aquest lloc és on caldrà fer pausa i posar-hi el punt que l'assenyali. I en aquest sentit, utilitzant una altura o l'altra de la línia, els manuscrits solen coincidir en la col·locació de punts. Però si tenim en compte les consideracions que els gramàtics fan sobre la diferència entre *colon* i *comma* al vers, és a dir, entre el punt mig i la *subdistincio*, no podem de cap manera arribar a conclusions que estiguin d'acord amb aquestes teories dels gramàtics i amb la pràctica que en fan els manuscrits.

Segons les teories dels gramàtics, *colon* és una part del vers que acaba allà on acaba també un peu. *Comma* en canvi és la pausa que hom fa entre les síl·labes d'un peu sense acabar.

És a dir, *Sic fatur lacrimans* (Aen. VI, 1) seria *comma*, en canvi *arces quibus altus Apollo*

praesidet (Aen. VI, 9-10) seria *colon*.

Si l'ús que fan els gramàtics de les puntuacions corresponents a *colon* i *comma*: *media* i *subdistincio* no confirma en absolut les observacions dels gramàtics,

haurem de veure quin és l'ús que en fan els manuscrits, què volen dir les fonts gramaticals i com hem d'interpretar *colon* i *comma* quan els gramàtics parlen de vers.

Quan s'estudien les cesures de l'hexàmetre, normalment es fa referència a la trihemímera, penthemímera, hepthemímera i les trocaïques corresponents. Totes aquestes cesures, pel fet que trenquen un peu, haurien d'anar puntuades amb *subdistinctio*. La realitat no és així. Dels 900 versos del llibre VI de l'*Eneida* (el 242 no hi és a cap dels tres manuscrits) l'únic que els conté tots és el Mediceu. Al Palatí n'hi falten 46 i el Vaticà només en té 382 dels quals 21 presenten punts per separar totes les paraules i, per xò, no poden ser considerats.

* * *

Donant un marge d'error perquè alguns punts no es veuen prou clars i altres no sabriem dir amb certesa si són *subdistinctio* o *media*, o bé *media* o *plena*, els nombres de *subdistinctiones* que surten als nostres tres mss. són: al Mediceu 85; al Palatí 33+59 altes; al Vaticà 58.

La simple visió d'aquestes xifres ens fa convèncer que les esmentades cesures en tot el llibre VI de l'*Eneida* han de ser molt més nombroses que els punts dels mss. que les representen. És a dir, els incisos, segons les observacions dels gramàtics sobre el vers, no són representats en la puntuació dels mss. pel signe que els és propi.

Però ¿i els membres? Els membres segons els mateixos gramàtics es produeixen quan llut acabament coincideix amb final de peu. Les cesures corresponents, apart de l'anomenada dièresi o puntuació bucòlica, no solen ser gaire estudiades. En una primera lectura dels sis primers llibres de l'*Eneida* veiem que d'aquestes cesures la més corrent és la que hom fa després del primer peu,

seguida de la bucòlica (sumades les dues donen una mitjana d'unues 80 per llibre i al llibre VI concretament n'hi ha 87 possibles). Després vénen les que hom fa després del segon, tercer i quart peu (que són unues 15 per llibre, al VI 17 possibles). No hem comptat aquells casos on a la dita cesura s'hi feia sinalefa o el.lisió, però de totes maneres, si el nombre de *subdistinctiones* ens semblava curt per les cesures anteriors, ara és el nombre de cesures el que ens sembla curtíssim pel nombre de membres i *mediae distinctiones* que representen 900 versos.

I encara hi ha una altra prova que mostra que no és aquest al camí a seguir per puntuar el ver, encara que així sembli desprendre's dels gramàtics.

Vegem uns quant exemples de la puntuació de cesures:

*uentum erat ad limen (m) cum uirgo poscere fata
tempus ait (m) deus (m) ecce deus (m) cui talia fanti
ante fores (m) subito non uoltus (i) non color unus (m)
non comptae mansere comae (m)*
(Aen. VI, 45-48) Mediceu.

*uentum erat ad limen (i) cum uirgo (m) poscere fata
tempus ait deus (m) ecce deus (i) cui talia fanti
ante fores subito non uoltus non color unus
non comptae mansere comae (m)*
Palatí.

*uentum erat ad limen (i) cum uirgo poscere fata
tempus ait (s) deus (i) ecce deus (s) cui talia fanti (m)
ante fores subito (i) non uoltus (i) non color unus (m)
non comptae mansere comae (m)*
Vaticà.

Els punts després de *ait*, del segon *deus* i de *fores* haurien de ser *subdistinctiones*, en canvi el que va després de *uoltus*, *media distinctio*. El Palatí puntua bé i en canvi el Vaticà hauria de puntuar amb *media* després del primer *deus* i després de *uoltus*. Observem, però, que co-

incideixen en aquesta última puntuació Mediceu i Vaticà i que es tracta d'una repetició curta.

Als exemples que segueixen podem aplicar-hi consideracions semblants:

*interea uidet Aeneas (m?) in ualle reducta
seclusum nemus (m) et uirgulta sonantia siluae
(Aen. VI, 703-704) Mediceu.*

*interea uidet Aeneas (m) in ualle reducta (m)
seclusum nemus (m) et uirgulta sonantia siluae (m)
Palatf.*

*interea uidet Aeneas in ualle reducta
seclusum nemus (i) et uirgulta sonantia siluae (m)
Vaticà.*

*quis Gracchi genus (m) aut geminos (i) duo fulmina belli
Scipiadas (i) cladem Lybiae (s) paruoque potentem
Fabricium (m)
(Aen. VI, 842-844) Mediceu.*

*quis Gracchi genus (m) aut geminos duo fulmina belli
Scipiadas cladem Lybiae (m) paruoque potentem
Fabricium (m)
Palatf.*

Podem veure que no sempre els punts s'usen amb la precisió que caldria fer-ho si, essent tan pocs els exemples de *cola* en tot un llibre, el qui ha puntuat el manuscrit es permet de col·locar un punt baix on en correspon un de mig. I donant-li la volta, podríem dir el mateix de l'aplicació que fan els manuscrits de la *subdistinctio* a llocs on correspon una *madia*.

En aquest estat de coses ¿quina és la norma que segueixen els qui es dediquen a puntuar un còdex? Una diferenciació exacta entre *colon* i *comma* no l'hem vist mai escrita a cap lloc amb prou precisió. Ni entre els autors antics, ni -el que és més descoratjador- entre els estudiosos moderns. L'única llum que semblava obrir-

se'ns era la referida al vers i acabem de veure que no es compleix.

De l'ús del punt alt als mss. ja n'hem parlat. El punt mig, que és el més freqüent, sol coincidir en una gran majoria dels casos en els tres manuscrits (cal tenir en compte que en trobem una mitjana de prop de 2 per vers) El problema major és la *subdistinctio*. Tan sols en quatre casos coincideixen els tres manuscrits en posar aquest punt:

Versos 234, 497, 693 i 731 (dos relatius, una exclamació i una coordinada)

En set casos coincideixen Mediceu i Vaticà:

Versos 232, 590, 658, 670, 702, 707, 748.

En catorze casos coincideixen Mediceu i Palatí:

Versos 47, 93, 178, 194, 258, 329, 456, 548, 570,
637, 771, 788, 796, 892.

En setze casos coincideixen Palatí i Vaticà:

Versos 33, 45, 46, 221, 247, 500, 528, 589, 643,
690, 696, 705, 710, 739, 860, 891.

Cal destacar, pel que fa a les coincidències, la puntuació del Vaticà (F), que malgrat que té menys de la meitat de versos que els altres, coincideix amb P més que P amb M i amb M la meitat de M amb P.

No creiem que, per la pràctica que hem vist als mss., un determinat esquema gramatical pressuposi *subdistinctio*, però posarem les estructures que, per ordre de més a menys, semblen motiu d'aquesta puntuació en els diferents manuscrits.

MEDICEU Coordinacions, relatives, cesures, repeticions, participis, vocatius, aposicions, complements verbals, temporals, interrogatives, exclamatives.

PALATÍ Coordinacions, relatives, cesures, repeticions, juxtaposicions, temporals, exclamatives, interrogatives, participis, enumeracions.

VATICA Coordinacions, aposicions, relatives, interrogatives, participis, temporals, exclamacions, repeticions.

Com podem veure, les causes més freqüents coincideixen amb les causes generals de puntuació referides a l'apartat anterior. Les tres úniques que podriem considerar més pròpies de la *subdistinctio* són el relatiu, la temporal i la interrogativa. La coordinació no la tenim en compte perquè degut al gran nombre que n'hi ha, proporcionalment es puntuen més amb *media*. La temporal, en canvi, és més puntuada amb *subdistinctio* que amb *media*, sobretot *ubi* i *unde*. En el relatiu també guanya la proporció de *subdistinctio* i el mateix passa amb la interrogativa, recolzada aquesta última per nombroses cites de Servi i Donat que en parlar d'interrogatives solen dir que es puntui amb *subdistinctio*.

En conseqüència, hem de convenir que pel que fa als mss. de Virgili, les normes sobre el vers dels gramàtics no'ens serveixen, però hem d'acceptar també que hi ha alguns casos -aquests últims- on sembla que hi hagi una tendència a fer ús de la *subdistinctio* en contra de la *media*. Les coincidències entre els manuscrits no són prou significatives, però, per establir unes normes, sinó que molt bé podrien ser degudes en molts casos a l'atzar. Ara bé, el fet que coincideixin en la major part de casos en la col.locació en un lloc determinat del vers, sigui el tipus de punt que sigui, ens fa pensar en un cert criteri comú de puntuació que ja hem tractat d'analitzar en l'apartat anterior (i pensem que entre els exemples que hem posat, com que es tracta d'una tria, hi ha més excepcions que no exemples que segueixin la regla general) i per això cal plantejar-se una vegada més el punt com a senyal de pauses (la categoria és potser el problema més gran), en les quals sí que normalment hi estan d'acord gran part dels lectors, comentaristes i persones dedicades a l'esmena d'un text.

CONCLUSIONS

Referint-nos al caràcter general de la puntuació podem dir que és un senyal que es fa en l'escriptura per indicar una pausa en la lectura. El nostre llenguatge és semblant a la música: una alternància de sons i silencis, normalment portat a terme per un lector i sentit per un auditori. A l'executor li calen, però, uns signes per facilitar-li una lectura exacta i apropiada del text. I aquests signes li indicaran tant el to que ha de donar a l'escrit com la separació que hi ha entre els mots i les frases i li hauran d'aclarir les ambigüitats que es puguin produir tant per contacte de sons com per la col·locació de paraules senceres a una o altra frase.

Talment com en la música el símbol del silenci el trobem unes vegades separant notes soles o petits grups i d'altres separant frases musicals senceres, en el llenguatge escrit el símbol del silenci, que és la puntuació, el trobem en manuscrits antics i inscripcions separant paraules unes vegades i d'altres separant membres de frase i delimitant llur extensió

* * *

- Existeix una relació molt estreta entre la pausa i el signe que la representa. Per això en parlar de punts hem de parlar de les pauses, i viceversa.
- La pausa és una necessitat física tant per al lector com per a l'auditori. Aquesta limitació física s'ha d'aprofitar per a l'embelliment del discurs, tant estructuralment com formalment (clàusules, estil còn- matic, etc.)

- Tenim notícies de la disposició d'un escrit per membres ja des de Varró, passant per Ciceró, Quintilià i ja tots els rêtors i gramàtics posteriors.
- Tenim doctrines de com s'ha de puntuar un text en els gramàtics i algunes referències a signes de puntuació fetes per Ciceró. Posteriorment sabem que Probus va dedicar-se a puntuar manuscrits.
- Els grecs desenvoluparen una doctrina de puntuació, que és la que fan servir els gramàtics llatins.
- Un cert ús de punts, tal vegada d'origen etrusc, apareix ja des de la Fíbula de Preneste.

Aquestes evidències i d'altres mostren que no es pot afirmar que els romans no puntuaven. Les mostres en manuscrits i papirs i inscripcions desmenteixen les teories segons les quals la nostra puntuació és d'època carolíngia. La relació entre la puntuació dels texts i la lectura en veu alta la podem veure en pràcticament tots els autors que teoritzen d'alguna manera sobre el tema i en la mateixa estructura dels membres d'un discurs, que no han de ser ni més llargs del que el lector pot suportar ni més breus del que espera l'auditori.

La resta d'aspectes tractats, difícils de resumir, són ja petits capítols que envolten la problemàtica de la puntuació. Creiem, però, que hem donat una visió general del tema, de la qual podem, si no teoritzar dogmàticament, almenys fer-nos càrrec de l'aspecte general que té la puntuació llatina.

¿Quin lector d'època antiga, en el moment de la recitació d'una obra literària, hauria rebutjat els signes que li indicaven l'expressivitat, el to que havia de donar als diferents membres i li facilitaven la lectura? ¿de quina manera nosaltres, lectors també d'aquestes obres, podem llegir-les, si no és tenint en compte

la intenció i les limitacions del lector que l'autor va tenir també en compte en escriure-les?

Si un dia arribem a aclarir del tot tota la problemàtica de la divisió del període llatí, la seva relació amb la puntuació i els hàbits dels que varen puntuar els manuscrits, inscripcions i papirs que conservem, podrem tal vegada aplicar-ho a les nostres edicions de llurs texts, llegir els autors clàssics amb les pauses que ells havien pensat i exigir per als nostres texts una puntuació correcta.

Quan la filologia hagi aconseguit tots aquests punts, serà el moment de dir amb Dante

è uopo che ben si distingua.

BIBLIOGRAFIA SELECTA

- ANDRIEU, J., *Problèmes d'histoire des textes*. R.E.L. XXIV, 1946, pàgs. 271-314. Visió parcial i en alguns casos contradictòria. Nega una puntuació anterior a l'època carolíngia.
- ANGLADA, A., *La puntuación del ms. Reginensis 331 en el texto de Paciano de Barcelona*. Vet. Chr. XII, Bari, 1975, pàgs. 269-316.
- BALOGH, J., *Voces Paginarum. Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens*. Philologus. LXXXII, 1927, pàgs. 84-109 i 202-240.
- BIRT, Th., *Das antike Buchwesen in seinem Verhältniss zur Litteratur*. Berlin (Hertz) 1882. Repr. del 1959.
- BLASS, F., *Stichometrie und Kolometrie*. Rh. Mus. XXXIV, 1879, pàgs. 214-36.
- BLAU, L., *Studien zum althebräischen Buchwesen und zur biblischen Litteratur und Textgeschichte*. Strassburg, 1902.
- BRIGNOLI, F. M., *L'interpunzione latina*. G.I.F. IX, 1956, pàgs. 24-35 i 158-84. Es un dels millors estudis que hem llegit sobre la puntuació.
- CAPUA, F. di, *Scritti minori I i II*. Roma (Desclée), 1959. Articles diversos publicats anteriorment a revistes, amb valuoses apreciacions i gran estil. Temes: període i lectura en veu alta.
- CURTIUS, E. R., *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Berna (Francke) 1948. Trad. espanyola de Fondo de Cultura Ec. 1976.
- FLOCK, W., *De Graecorum interpunctionibus*. Diss. Greifswald, 1908. Publ. Bonn (Hauptmann) 1908.
- GORDON, A. E., *Album of dated latin inscriptions*. Berkeley & Los Angeles, 1958 ss.
- GRAUX, Ch., *Nouvelles recherches sur la stichométrie*. R.Ph.Hist. II, 1878, pàg. 126 ss.

- HAGENDAHL, H., *La prose métrique d'Arnobé*. Göteborg, 1937.
- HALM, K., *Rhetores Latini minores*. Leipzig (Teubner) 1863.
- HAVET, L., *Manuel de critique verbale appliquée aux textes latins*. Paris, 1911. §203.
- HODGMAN, A., *Latin equivalents of punctuation marks*. Cl.J. XIX, 1923, pàg. 403-17. Opina que no cal puntuar perquè el llatí té prou recursos per evitar l'ambigüitat.
- HUBERT, M., *Corpus Stigmatologicum minus*. A.L.M.A. XXXVII, 1970, pàg. 5-171.
- HUBERT, M., *Le vocabulaire de la ponctuation aux temps médiévaux, un cas d'incertitude lexicale*. A.L.M.A. XXXVII, 1972 pàgs. 57-167.
- KAUER, R., *Zum Bembinus des Terenz*. W.S. XX, 1898 pàgs. 252-74.
- KAUER, R., *Zu Terenz*. W.S. XXII, 1900, pàgs. 56-114.
- KEIL, H., *Grammatici Latini*. Leipzig, 1857-78.
- LAUSBERG, H., *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München, 1970.
- LESUEUR, R., *L'Énéide de Virgile. Étude sur la composition rythmique d'une épopée*. Toulouse, 1975.
- LEUMANN, M.-HOFMANN, J. B., *Lateinische Grammatik*. Handbuch der Altertumswissenschaft, 2 Abt. 2 Teil. München 1928.
- LOWE, E., *Codices Latini antiquiores*. Oxford, 1934 ss.
- MARROU, H. I., *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. Paris (éd. du Seuil) 1958.
- MARTIN, J., *Antike Rhetorik*. Handbuch der Altertumswissenschaft.
- MOREAU-MARECHAL, J., *Recherches sur la ponctuation*. Scriptorium XXII, pàgs. 56-66.
- MÜLLER, R. W., *Syntaktische und rhetorische Interpunktion*. Diss. Tübingen, 1964.
- NORDEN, E., *P. Vergilius Maro. Aeneis Buch VI*. Darmstadt, 1957.
- NORDEN, E., *Die antike Kunstprosa*. Leipzig (Teubner) 1915.
- POHLHEIM, K., *Die lateinische Reimprosa*. Berlin (Weidmann) 1925.
- QUACQUARELLI, A., *La retorica antica al bivio*. Roma, 1956.
- QUACQUARELLI, A., *Retorica e liturgia antenicensa*. Roma, 1960.
- QUENTIN, H., *Mémoire sur l'établissement du texte de la Vulgate*. Roma & Paris, 1922.

- RIBBECK, O., *Prolegomena ad Vergilii opera*. Leipzig, 1866.
- STEUP, I., *De Probris grammaticis*. Iena, (Frommann) 1871.
- THUROT, Ch., *Estraits de divers manuscrits latins*. Paris, 1869.
- WATTENBACH, W., *Anleitung zur lateinischen Paläographie*, Leipzig,
1878.
- WINGO, E. O., *Latin punctuation in the classical age*. Diss. Mouton,
1972.

DISCOLORUNDIUNIFERRAMOSNUANREULSIT
 QUALISOLUISILUISBRUMNLIERICOREUISCUM
 FRONDIUIRINNOUNQUODNONSUNSIMINIARBOS
 LICROCIOEELUTENETISCIRCUMDANETRAUNCOS
 INLISEANISPECIESNAURIFRONDENTISOPACK

ILICISICLENICREPIINBNIORATIENUENTO
 CORRIPITININENSEXTIEMPLEONUIDUSQREIRINGIT
 CUNCIANIEMITUMNISPORTNISUBIECTINSIDYLINE
 NICAUNUSINPERLNMISINUMINLITONITEUCRI
 FLEBANITICINENIINGRANTOSUPPREMIENEBANI
 DNINCIOTINGUENIADISITROBORISECTO
 INCIPIENSINXINETYRANICUIERONDIBAIAS
 INTXUNILMIAIIRALISANTICUPRESSOS
 CONSTITUUNTOCORANTQSUPREUIGENTIBARAILIS
 PARSCALIDOSLNICESITANNUNDNNTINFLAMMIS
 ENACIUNTCORPUSQLAUNNIERIGENTISELUNGUN

EITGALTIUSIUMMIBNNTONODEFLITAREPONUNT
 DUNUMITFQSUPERUESTESUELMINANNATO
 CONICIUNTARSINGENTISUBIERLEENETRO
 INIEMINISTERIUMVETSUBIECTAMMOREPARENTU
 NUIRSIUNUIRIFACIINCONCESINCREMANTOR
 TURADONNONTIETUSECRANTIRISOLIUO

POSTQUAMICONIAPSYICINERESITFLAMMAQUIEQUIT
 RILIQVIASUINO LIBIBULAMLAUERIE NULLIAM
 OSSNQLEICACAOLEXICORYNNAIUSNINO
 IDIEMITRISOCIOSCURACIRCUMIULIUNON
 SPANGENSROBILIUPIRANMOELICISOLIUNE
 IUSIRANUIQVIROSIBITQNOVISSIMANUBEN
 NIPRUSDENIASINGENTIUMOLISEPULCHINUM

INTENTISUQAARMACTADORMICATQ TUBAMIQ
 MONTISUBNERIOQUINUNCATISINUSABILLO
 DICITURNITERNAIQ BENIICIASNICULANOMIN
 HISACTISPROPERELIXIQUICRANICEPINSIBILENT
 SPELUNCALIADEUITUNSTIQIAMANNISHI
 SCRUPENTUTINCONITGNONITORUMQITTOLEPIS
 QUAMISUPERHINUFULLAIPOTERANNIITUNIOLANIIS
 TUNDIMIITINPINNISTNISSESIBIALLIUSMENS
 ENQUEIPEEUNDENS SUPERATCONULXNEURIBAN
 QUANTIUMHICPRIMUSNIGANTISTERRAMUQUINCOS
 CONSTITUITERONTIQ INUERGITUINAFACIADOS
 LISUMMASCARPENSIMEDININTERCORNUSSAILEAS
 IGNIBINPONISACRISLIBAMINATIMIN
 UOCUOCANSEIXICNINCNILQEREBOO.POTENTIIM
 SUPPONUNTALICULTROSTEPIDUMIQ CRUOREM
 SUSCIPUNTINERISIPSLAMIBILLETSAGNAM
 AENENSAMTRILUMENIDUMMAGNAIQ PROBU
 ENSFEERITSTERILEMQUIBIPROSERPINAUNCELA
 TUMISTIORLEGNOCTURNASINCHONIDRAS
 LISOLIDNIMPONITTAURORUMULSCERNELAMIAS
 LINGUISUPERQOLEUMINEUNDENSARDENIIBEXIS
 ECCENUTEMPRIMISUBLIMINASOLISEIORTUS
 SUBTIDIBMUGIRESOLUMITIGACOEPTAMOUITAI
 SILUABUMMUISNEQCANESUULNREPTAUMIBRAM
 ADUENTANTIDENTROCULOPROCULESITPROEANI
 CONCLAMINUALISIOIQABSISTITELDEO
 TUQUEINUNDIUMIUNGINNQ ERITFEINRUM
 NUNCANIMISOPUSALNENANNUNCREIONESTIAMO
 TANTUMFEINNEUNENSANNIROELIMMISHINTEIC

ILLUCIMHAUTIMIDISUNDENTEMISSIBAEQUANT
DIQUIBIMPERIUMESTANIMARUMUMBRAEQSITENES
LICHINOSEIPHILIGITONLOCOCOCIINCINTIAMI
SIAMHUIENSNUDIINLOQUESTINUMINEUESTRO
PANDEREBESMINSTERNETCALIGINEMERSAS
IBANTOBSCURISOLASUBNOCTEPERUMBRA
PERQDOMOSDITISUNCUNSETINNINAREGNA
QUALITERINCERTIAMLUNNAISUBLUCIALIGNA
ESTITERINSILUISUBIGNILUMCONDIDITUMBRA
IUPITERITREBNOXABSTULITINACOLOREM
VESTIBULUMANNIIPSUMPRIMISQINENUCIBORCI
LUCTOSITULTRICISPOSUINECUBILINCURNI
FALLENTESQHABITANTIMORBITIITISQSENICTUS
LIMEIUSITMNLISUNDNEAMESACTURPISLEGISTAS
TERRIBILESUISUFORMAEINAEITUMQINBOSQ
TUMICONSANGUINEUSLETISOPOMEIUMALNAMENTIS
GNUDINMORITERRUMQANDUERSOINTIMINIBILLUM
FERRUQLUAMENIDUMITHMAMMIDISCONDIDIMENS
VITERRIUMCRINEMUITISINNEXACRUEMIS
INMEDIORAMCOSANNOSATQBRACCHERANNDI
ULMUSOPACNINGENSQUAMSEDEMSONNINQULGO
UANNATINIRAEERUNIFOLIISQSUBOMNIBHNERINT
MULIAQTAETERRANUMMIAUMMONSTRANAFERRU
CINTAURHINIORIBSINDUANTPIETILLACOBIDORALIS
LICENTUMICIMINUSBRINAEUSACBELUNIERNAE
HORRENDUMSINDENSELANNALISQBARINACHIM
CORSONESHANATNIQULIFORAMINICORPORAISME
COMNITHTICSUBHINALEIDUSFORAMIDINIERRAUM
MINIASSINICTANIQACULXVENLINTIPEOFFERE

ET IN DOCTA COMMISSISSIMO SINTE CORPORA
ADMONITIONE NUNCIAUS SUBIACENT HORROR
IN ANTEHUSITATE INNOVENDI NUMEROS
HINC UNUS IN ANTEHUSITATE INNOVENDI NUMEROS
TURBIDUS HIC CAENASIS EQVORACINIS QVORACIS
ALISTUNTIQVOMNEMICOCTEMOENUCINHANNENNAI
CORRITORS HUSITATE ORRINDUISA QVONSEI FLUMINIS LON
TERRIBILIS QVONORICINNONCUIPLURIMAMENTO
CANITUS IN CULMINIS IN TLUMINA FLAMMAE
SORDIDUS EXUMERIS NODO DE TEMPESTIVIS
HUSITATE NUNCIAUS SUBIACENT HORROR
ET FERRUGINEUS SUBIACENT HORROR
LAMS ENIORSEITRUCIENDI QVONORACIS
HIC COMNISTURBANONIS SEFFUSANONORACIS
MINIS ANQVONORACIS ANQVONORACIS
MAGNANIMUS HUSITATE NUNCIAUS SUBIACENT HORROR
IMPOSITO REGISTIVENS ANTEHUSITATE NUNCIAUS
QUAMMULIANTIS HUSITATE NUNCIAUS SUBIACENT HORROR
LAMS ANQVONORACIS ANQVONORACIS
QUAMMULIANTIS HUSITATE NUNCIAUS SUBIACENT HORROR
TRANS PONTIUM HUSITATE NUNCIAUS SUBIACENT HORROR
STABANTORACIS HUSITATE NUNCIAUS SUBIACENT HORROR
TENDEBANTQVONORACIS ANQVONORACIS
NUNCIAUS HUSITATE NUNCIAUS SUBIACENT HORROR
ASINLIOS LONGESUMMOTOS ANQVONORACIS
NUNCIAUS HUSITATE NUNCIAUS SUBIACENT HORROR
DICNTO QVONORACIS ANQVONORACIS
QUID HUSITATE NUNCIAUS SUBIACENT HORROR
HALLINQUONORACIS ANQVONORACIS